

जनयुद्धबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकोपार्जन र सामाजिक
पुनःस्थापनाका क्रममा भोग्नु परेका चुनौतीहरू

त्रिभुवन विश्व विद्यालयको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र
विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा
गर्नका लागि प्रस्तुत गरिएको शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

अनिल कुमार रानामगर

रोल नं : २८

सिम्बोल नं : २८३१७६

रजिष्ट्रेशन नं : ७-२-४०-४५७-२०१४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर क्याम्पसको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न अनिल कुमार राना मगरले तयार पारि पेश गर्नु भएको शोधपत्र “जनयुद्धबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जीविकोपार्जन र सामाजिक पुनः स्थापनाका क्रममा भोग्नु परेका चुनौतीहरू” शिर्षकमा मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा रहि अत्यन्त मेहनत र लगनशिलताका साथ तयार पार्नु भएकोले प्रस्तुत शोधपत्रको मुल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
डा. गुमान सिंह खत्री

शोध निर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

मिति : २०७९ / ८ / १४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

स्वीकृती-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर क्याम्पसको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको निमित्त श्री अनिल कुमार राना मगरद्वारा तयार गरि त्रिभुवन विश्वविद्यालयको समाजशास्त्र विभागमा प्रस्तुत “जनयुद्धबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकोपार्जन र सामाजिक पुनः स्थापनाका क्रममा भोग्नु परेका चुनौतीहरू” शीर्षकमा लेखिएको विषयक शोधपत्र उक्त उपाधि प्राप्त गर्नका लागि उचित ठहरिएकोले स्वीकृति गरिन्छ ।

शोध मूल्यांकन समिति

हस्ताक्षर

डा. युवराज लुङ्गटेल

(विभागीय प्रमुख)

डा. गुमान सिंह खत्री

(शोध निर्देशक)

डा. सुदिप नकर्मि

(बाह्य निर्देशक)

मिति : २०७९/११/१४

कृतज्ञता—ज्ञापान

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका डा. गुमान सिंह खत्री ज्यूको मार्गदर्शनमा यो शोधपत्र पेश गर्न पाउँदा मलाई निकै खुशि लागेको छ । उहाँको अमूल्य पर्यवेक्षण र उपयोगी मार्गदर्शनको म हृदयदेखी कदर गर्दछु । साथै, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका विभाग प्रमुख डा. युवराज लुईटेल र मेरो यस शोधपत्रका बाह्य निर्देशक आदरणीय गुरु डा. सुदिप नकर्मी ज्यू प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

बिना कुनै हिचकिचाहट मेरा सबै प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहुने सबै उत्तरदाताहरू प्रति आभारी छु । यस घडीमा म मेरा आदरणीय शिक्षकहरू र गैर-शिक्षक कर्मचारीहरू प्रति पनि आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

अन्त्यमा, यो शोधकार्य तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सुचना, पुस्तक र सन्दर्भ सामाग्री प्रतिवेदन उपलब्ध गराउने गृहमन्त्रालयका सचिव, अपांग महासंघका अध्यक्ष, घाइते अपांग महासंघका सचिव र राष्ट्रिय अपाङ्ग पुनस्थापना केन्द्रका (अर्थपेडिक वर्कशप) प्राविधिकज्यूहरू लगायत प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा यस कार्यमा सहयोग गनुहुने सबैप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शोधकर्ता

अनिल कुमार राना मगर

किर्तिपुर , २०७९

विषय-सूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृती पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

संक्षिप्त शब्दहरू

परिच्छेद -१ परिचय	१-७
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अध्ययनको औचित्य/आवश्यकता	६
परिच्छेद - २ सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन	८-२८
२.१ माओवादी जनयुद्ध (२०५२-२०६२) संक्षिप्त परिचय	८
२.१.१ माओवादी जनयुद्धको उद्देश्य	९
२.१.२ माओवादी जनयुद्धको समय अवधि	९
२.१.३ जनयुद्धको समयमा युवा परिचालन तथा जनमुक्ति सेनाको गठन	९
२.१.४ वृहत शान्ति सम्झौता पछि समाजमा निशस्त्रीकरण ,सैन्य-विघटन र पुनःएकीकरण प्रक्रिया	१०
क) निशस्त्रीकरण	११
ख) सैन-विघटन/अपरिचालन	१२
ग) पुनःएकीकरण / पुनस्थापना	१३
२.१.५ विस्तृत शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताकोलागी चालिएका कदमहरू	१५
२.२ सैद्धान्तिक समिक्षा	१६
२.२.१ दोहोरो सिमान्तीकरणको अवधारणा	१६
२.३ अवधारणात्मक समिक्षा	१७
२.३.१ घाइते अपाङ्गताप्रति विश्वव्यापी बुझाई र व्यवहारको अवस्था	१७
२.३.२ नेपालको सन्दर्भमा घाइते अपाङ्गता प्रतिको हेराइ	१९
२.३.३ नेपालमा संरचनागत घाइते अपाङ्गताहरूको समस्या	२१

२.४ अनुभवजन्य समिक्षा	२३
२.४.१ स्वार्थपूर्ण राजनीतिक प्रभाव	२३
२.५ नीतिगत साहित्य समिक्षा	२६
२.५.१ सशस्त्र द्वन्द्वमा घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४	२६

परिच्छेद - ३ अनुसन्धान विधि **२९- ३३**

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा	२९
३.२ अध्ययन क्षेत्रको छनोट	२९
३.३ तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत	३०
३.४ तथ्याङ्क संकलन विधिहरू	३१
क) अन्तरवार्ता	३१
ख) अवलोकन	३१
३.५ नमुना छनोट	३२
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण	३२
३.७ अध्ययन सिमा	३३

परिच्छेद - ४ उत्तरदाताको परिचय तथा माओवादी जनयुद्धमा सहभागी हुनुका कारणहरू

३४-५३

४.१ उत्तरदाताको परिचय	३४
क) उमेर	३४
ख) लिंग	३४
ग) वैवाहिक स्थिति	३५
घ) शिक्षा	३५
४.२ माओवादीमा सहभागी हुनुका कारणहरू	३५
क) गरिवी	३६
ख) बेरोजगार	३७
ग) जातीय उत्पीडन	३९
घ) लैंगिक विभेद	४०
ड) वर्गीय असमानता	४२

च) पहिचानको सवाल	४४
४.३ जनयुद्धमा घाइते अपाङ्गताहरूको दृष्टिकोण र अनुभव	४५
क) जनयुद्धको अवधिमा घाइते अपाङ्गताहरूको दृष्टिकोण र अनुभव	४५
ख) शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताहरूको दृष्टिकोण र अनुभव	४८

परिच्छेद-५ घाइते अपाङ्गताहरूको लागि सरकारी नीतिहरू र कार्यन्वयनमा देखियका

समस्याहरू	५४-६८
५.१ शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताहरूको लागि सरकारी नीतिहरू	५४
५.२ घाइते अपाङ्गता र गैर-अपाङ्गता बीच परिचय पत्रको भिन्नता	५५
५.३ घाइते अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण एवं पुनरावलोकनको सिफारिस प्रक्रिया	५७
५.४ घाइते अपाङ्गताहरूले परिचय पत्र नपाउनु वा छुट्नुको कारणहरू	५८
क) नेकपा(माओवादी)पार्टी भित्र आन्तरिक भई विभाजन हुनु	५८
ख) दुर-दराज सम्म सुचना प्रवाह नहुनु	५८
ग) घाइते अपाङ्गताको प्रमाणको लागि कागजात पुर्याउन नसक्नु	५९
घ) भारतमा उपचार गर्न लैजानु र नफर्कनु	५९
ड) घाइते अपाङ्गता भएपछि माओवादी पार्टी छोडेको कारण	५९
च) माओवादी पार्टी प्रति वितृष्णा आउनु	५९
५.५ घाइते अपाङ्गताको लागि निर्माण गरिएका नीतिनियमको कार्यन्वयनमा देखिएको	
समस्याहरू	६०
क) सहायक सामाग्री वितरण सम्बन्धि समस्या	६०
ख) सेना समायोजनमा स्वेच्छा अवकाश प्राप्त र अयोग्य घोषणा भएका व्यक्तिलाई दिएको एकमुष्ट रकम प्रति खेद	६१
ग) घाइते अपाङ्ग प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्य विधि, २०७४ अनुसार	
जीवन निर्वाह भत्ता	६३
अ) जिवननिर्वाह भत्ताको सन्दर्भमा	६३
आ) शिक्षाको सन्दर्भमा	६५
इ) निःशुल्क उपचारको सन्दर्भमा	६७

परिच्छेद- ६ जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकापार्जन तथा पुनःस्थापनाको क्रममा भोग्नु परेका चुनौतीहरू	६९-८७
६.१ जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकापार्जन का आधार र भोग्नु परेका चुनौतीहरू	६९
६.१.१ कृषि पेशाको वैकल्पिक पेशा स्थायित्व गर्न	७०
६.१.२ स्थायित्व र व्यावसायिक जागिर गर्न	७१
६.१.३ व्यापारिक क्षेत्र स्थापित गर्न	७२
६.१.४ उद्यमशिलता वा व्यवसायिक सीपलाई जिविकापार्जनको आधार बनाउन	७३
६.१.५ जातीगत र पुख्रौली पेशाको विकल्प खोज्न	७५
६.२ जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामाजिक पुनःस्थापनाको क्रममा भोग्नु परेका चुनौतीहरू	७६
६.२.१ समाजमा भेदभाव विहिन र आत्मिय सम्वन्ध विस्तार गर्न	७६
६.२.२ कृषि पेशाको वैकल्पिक नयाँ जिविकोपार्जनको स्रोत खोज्न	७८
६.२.३ निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारमा समान पहुँच बनाउन	७९
६.२.४ राज्यले घाइते अपाङ्गता प्रति व्यावहारिक र लक्षित कार्य गर्न	८०
६.२.५ बालबालिकाको लालनपालन र उचित शिक्षा हाशिल गर्न	८१
६.३ घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक स्रोत र जिविकापार्जनका आधारहरू	८२
छलफल	८६
परिच्छेद- ७ सारांश र निष्कर्ष	८८-९९
७.१ सारांश	८८
७.२ निष्कर्ष	९८
सन्दर्भ सूची	१००-१०४
प्रश्नावली	१०५-१०८

संक्षिप्त शब्दहरू

के.त.वि.	:	केन्द्रीय तथ्यांक विभाग
आइएनजीओ	:	अन्तरराष्ट्रिय गैर-सरकारी संगठन
एनजीओ	:	गैर-सरकारी संस्था
यु.एन.	:	संयुक्त राष्ट्र संघ
नेकपा(माओवादी)	:	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)
सी.पी.ए.	:	विस्तृत शान्ति सम्झौता
एस.एस.आर.	:	सुरक्षा क्षेत्र सुधार
पी.एल.ए.	:	जनमुक्ति सेना
डी.डी.आर.	:	निशस्त्रीकरण, सैन्य-विघटन र पुनःएकीकरण
एस.पी.ए.	:	सात दलको गठबन्धन
रिक्तुटहरू	:	सेनामा नयाँ भर्ति भएका सेनाहरू
सी.एस.	:	घटना अध्ययन (केस स्टडी)

परिच्छेद – एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल दक्षिण एसियाली भूपरिवेष्टित राष्ट्र हो । लगभग ३ करोड जनसंख्या १४७१८१ वर्ग कि.मि. जमिनमा बाडिएको छ (रा.त.वि.,२०७८) । नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा क्रान्तीहरू भएका छन् । ती क्रान्तिहरू मध्येको “सशस्त्र” द्वन्द्व पनि एक हो । जुन माओवादी (विद्रोही) र राज्यबीच एक दशक सम्म गृहयुद्ध भएको थियो । यस युद्धमा करिव १७,८८६ जनाको ज्यान गएको र लगभग ८९३५ जना घाइते वा असक्त अपाङ्ग भएको देखाइएको छ (के.सी.,२०१८) । विभिन्न व्यक्ति र संस्थाहरूले घाइते अपाङ्गताको तथ्यांक अलग-अलग प्रस्तुत गरेका छन् । यसको आधिकारीक संख्या स्पष्ट रहेको छैन ।

“सशस्त्र द्वन्द्व” भन्नाले वि.सं. २०५२ साल फल्गुन १ गते देखि वि.सं. २०६२ साल मंसिर ५ गते सम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) विच भएको सशस्त्र द्वन्द्व सम्झनुपर्छ । “अपाङ्गता” भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको कारणले शारीरिक रूपमा अंगभंग र मानसिक क्षती भई सामान्य जीवनयापन गर्न कठिनाई भएका व्यक्तिहरू भन्ने सम्झनुपर्छ (पुनरावलोकन कार्य विधि, २०७४) ।

नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा आन्दोलन हुनुको कारण नेपाली समाजमा निहित सम्भ्रान्त वर्ग र सर्वहारा वर्ग बीचको असमानताको उपज हो । नेपालमा सर्वहारा वर्ग सबैभन्दा शोषित र उत्पीडन अवस्थामा थियो । वर्गीय समाज निर्माण हुने कुनै पनि राज्यले समाजमा निर्माण हुने दुई वर्गको समान हितको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन । तसर्थ, यस वर्गका असमान व्यवहार अन्त्य गर्नको लागि कम्युनिष्टहरूले आन्दोलन गरि शासक वर्गलाई पूर्ण रूपमा फ्याकी सर्वहारा अर्थात शोषित, पिछडिएको वर्ग र उत्पीडन वर्गको हातमा पहुँच र शक्ति हस्तान्तरण गर्नु थियो । साथै, जातका आधारमा, लिङ्ग, धर्म, क्षेत्र, पेशा र विपन्नताको आधारमा पछाडी पारिएको वर्गहरूको मुक्तिको लडाईं भनि लडिएको लडाईं थियो । त्यसैले यस युद्धमा विभिन्न वर्गका मानिसहरू युद्धमा होमिएका थिए । यस युद्धमा उच्च, मध्यम, निम्न तिनै वर्गको मानिसहरू सहभागी भएपनि सबै भन्दा बढी मध्यम र निम्न वर्गका मानिसहरू युद्धमा गएका थिए (सापकोटा, २०१६) । साथै, जनमुक्ती सेनामा

महिला सेनाहरू ३,८४६ (१९.६३%) रहेका थिए (के.सी,२०१८) । तर सी.पी.एन.ले भने लगभग ४० प्रतिशत महिला जनमुक्ति सेनामा नियुक्ति भएको दाबी गरेको थियो ।

एक दशक सम्म युद्ध हुँदा विद्रोही पक्ष, सरकारी पक्ष र सर्वसाधारण जनताहरू मध्ये धेरैले सहादत प्राप्त गरे, कतिपय बेपत्ता भए भने कतिपय घाइते अपाङ्गता हुनुपर्यो । सरकारी पक्ष र सर्वसाधारण पक्षका घाइते अपाङ्गहरू भन्दा बढि मात्रामा विद्रोही पक्षका (माओवादी) घाइते अपाङ्गहरू सीमान्तीकरण भएको देखिन्छ । त्यसकारण, यस शोधपत्रमा विद्रोही पक्षका (माओवादी) घाइते अपाङ्गहरूको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा दश वर्षे जनआन्दोलनमा माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीविकोपार्जन र पुनस्थापनाको अवस्था कस्तो छ बुझ्न खोजिएको छ ।

नेपालमा गृह युद्धको विषयमा धेरै अध्ययनहरू केन्द्रित छन् । Michel, Sami (२०११); Macours (२००७); Murshed & Gates (२००५); नेपाल (२०११), बोहरा (२०११) । यी अध्ययनहरू गृहयुद्ध विद्रोहको कारण र परिणामहरूमा मात्र सिमित छन् । घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समस्या र अवस्थाको बारेमा कुनै अन्वेषण गर्ने कुनै आधिकारिक स्पष्टता छैन । ठकुरी (२०१६), उप्रेती, सिवाकोटी, के.सी.(२०१८) ले सेना समायोजन, महिला पुर्वलडाकु हरूको अवस्था को विषयमा अध्ययन गरेका छन । विभिन्न अध्ययनहरूले यस विषयमा जोड दिदै घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले द्वन्द्वपछि मुलुकमा भोग्नु परेका भोग्नु परेको चुनौतीहरूको मुल्याङ्कन गरेका छन् । Santos–Zingal & Mocoll (२००७) का अनुसार जाति र जातियताको विषयमा कुरा उठान गरेका छन् । सैनिकहरूको घाइते अपाङ्गता हुँदा उनीहरूको पुर्नस्थापनाको लागी धेरै कानुनी प्रावधानहरू राज्यले व्यवस्था गरेको कुरालाई जोड दिन्छन् । जहाँ, अपाङ्गतामा आधारित संस्थाहरू छन्, यी संस्थाहरूले तीनीहरूको दायरा मुख्यतया द्वन्द्व र आपतकालीन अवस्थामा अपाङ्गता भएका मानिसहरूलाई जोगाउनको लागी के गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सीमित छ तर गृहयुद्धको माध्यमबाट अपाङ्गता हुने मानिसहरूको घटनामा भने होइन ।

अपाङ्गताहरूमा विविधता भएकाले एकै स्वरूपको वा प्रकृतिको अपाङ्गहरूको एउटा समूह बनाएर त्यसको उचित व्यवस्था गर्न सकिन्छ भन्ने धारणाको साथ नेपाल सरकारले सशस्त्र द्वन्द्वमा घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा

पुनरावलोकन कार्यविधि , २०७४ को व्यवस्था गरिएको छ । यस कार्यविधिलाई तेस्रो पटक संसोधन गरिएको छ । त्यस अनुसार घाइते अपाङ्गहरूको वर्गिकरण निम्न रहेको छ ।

- १) विशिष्ट अवस्थाका घाइते अपाङ्गहरू:- सहयोगी आवश्यक पर्न वा पुनरावलोकन भई ७५ वा ७५ भन्दा माथि अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू
- २) प्रथम श्रेणीको घाइते अपाङ्गहरू:- आफ्नो दैनिकको लागि सहयोगी उपकरणको प्रायेग गर्न वा पुनरावलोकन भई ५० वा ५० प्रतिशत भन्दा माथि ७४ प्रतिशत सम्म अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू
- ३) दोस्रो श्रेणीको घाइते अपाङ्गहरू:- आफ्नो दैनिक जीवनयापन गर्न सक्ने वा पुनरावलोकन भई २५ वा २५ प्रतिशत भन्दा माथि ४३ प्रतिशत सम्म अपाङ्गता भएको व्यक्ति
- ४) तेस्रो श्रेणीका घाइते व्यक्तिहरू:- सामान्य चोट भएका वा पुनरावलोकन भई २४ प्रतिशत अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू (अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि , २०७४)

नेपालमा दश वर्षे जनयुद्धको अन्त्य पछि संघिय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र राज्य प्रणाली स्थापना भई २०६३/०६४ देखि राज्यका सबै तहमा सबै प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता अनुरूप नीति, नियम र कानूनमै व्यवस्थागरी अभ्यास गर्न सुरु गरेको छ । संविधानले सबैको समानताको व्यवस्था गरेपनि आर्थिक, सामाजिक र राजनितिक विकासको मुलधारबाट केहि समुह र व्याक्तिहरू वञ्चितकरण हुनपुगेको छन् । ति मध्ये घाइते अपाङ्गहरू वञ्चितकरणबाट अछुतो हुन सकेको छैन । उनीहरूको पुनःस्थापनाका मुद्दाहरू अभै चुनौतीका विषयवस्तुको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । आजको दिनमा द्वन्द्वबाट घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको वास्तविक अवस्थाको अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । उनीहरूले पुनःस्थापनाको लागि सरकारले अवलम्बन गरेको नीति र त्यसको कार्यन्वयनमा देखिएको समस्या र व्यवहारिक चुनौतीहरूको सुक्ष्म अध्ययन गर्न आवश्यक छ ।

हिजो पनि अपाङ्गता नहुदा राज्यले समानताको व्यवहार गर्न सकेको थिएन । महिला, दलित, जनजाती, पिछडीएको वर्ग र अपाङ्गहरू भएको कारण राज्य प्रणालीले नै विभेद गरेको थियो । दशवर्षे जनयुद्धपछि पनि कुनै पनि मुक्तिको बाटो कोरिएको छैन । भन घाइते अपाङ्गभई अङ्ग-भङ्ग भएर अपाङ्गताको जीवन विताउनु पर्दा दोहोरो सीमान्तीकरण (Double

Marginalization) मा परेका देखिन्छ । यसको सत्य-तथ्य चेकजाँच गर्न अध्ययनको आवश्यकता छ । जसको लागी लडेको त्यो हुनुपर्ने हो, जे नहुनुपर्ने त्यो विद्यमान छ । त्यस्तो अवस्थामा परिवर्तन आउन नसक्नुका कारणहरूको खोज गर्नु आवश्यक छ ।

गैरद्वन्द्वको तुलनामा द्वन्द्वबाट घाइते अपाङ्गता भएकाहरूलाई अत्याधिक रूपमा सामाजिक न्याय, सामाजिक सुरक्षाको र निरन्तर उपचारको आवश्यकता पर्दछ । यी कुराहरू प्राप्त गर्न सक्थे कि सकेनन्, सकेन भने किन सकेन । यस्ता कुराहरूबाट वञ्चित्ता किन पारियो बुझाउन आवश्यकता छ । घाइते अपाङ्गताहरूले भोगेको शारीरिक, मानसिक र सामाजिक जस्ता विविध उनीहरूको कठोर सम्भना दिलाउने गर्दछ । यि हानीहरूको सम्बोधन गर्ने प्रभावकारी उपायहरूको अभावमा कसरी हरेक वर्ष वित्तै जाने क्रममा हानीहरूमा थप जटिलता र विविधता थपिन्छ भन्ने कुरा अध्ययन गर्न जरुरी छ । हामीले सामाजिक समावेशीकरणको खोज गर्ने तर्फ अध्ययनमा ल्याएको छैन । सरकारले घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकतालाई कतिको सम्बोधन गरेको छ । यी मानिसहरूले सरकारको राहत र कल्याणकारी योजनालाई कसरी बुझ्छ । सरकारमार्फत् उपलब्ध गराईएका सहायता प्रावधानहरू र द्वन्द्वबाट घाइते अपाङ्गता भएकाहरूको दैनिक जवीनयापनको व्यवस्था कस्तो छ भन्ने कुरा अध्ययन गर्न खोजिएको छ ।

कतिपयले उपचार समेत प्राप्त गर्न सकेको छैन । उपचारार्थ आफ्नो अचल सम्पत्ति सकिदा जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनामा चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । कतिपय अवस्थामा घाइते अपाङ्गहरू आफूलाई समाजमा स्थापित गर्न सकेका छन् भने कतिपयले सकेका छैनन् । घाइते अपाङ्गहरूको लिङ्ग, जात, जनजाती, वर्ग, पिछडिएको क्षेत्र, र शिक्षाको आधारमा पनि जनजीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । घाइते अपाङ्गताको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक पहुँच कति छ । त्यसको आधारमा जीवनशैलीमा उतारचढाव पनि देखिन्छ । यस अध्ययनमा घाइते अपाङ्गहरू पहुँचबाट बाहिर हुनुको कारण , जीविकोपार्जनको अवस्था ,पुनःस्थापना हुन नसक्नुको कारण र चुनौती र घाइते अपाङ्गताहरूको समस्याको सँगै उनीहरूप्रति गरिने विभेदहरूको घटनाको अध्ययन गर्न यस अनुसन्धानको मुख्य सार रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

समाज परिवर्तनकोलागी द्वन्द्व आवश्यक छ । द्वन्द्व पश्चात भएका हानिहरूको क्षतिपूर्ती र व्यवस्थापन गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउँछ । यदि त्यसो गरिदैन भने फेरी त्यहिबाट अर्को द्वन्द्वको सुरुवात हुन्छ, जो आत्मघाति र विध्वंसकारी हुन सक्छ, (लामा,२०७६) ।

यस युद्धमा धेरै घाइते अपाङ्गहरू भएकाछन् । बृहत शान्ति सम्झौता(२०६३) का अनुसार घाइते अपाङ्गहरूको क्षतिपूर्ति देखि जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाका लागी नेपाल सरकारले व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ । माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गहरूलाई सेना सरहको सेवा सुविधा दिएको छैन (लामीछाने,२०१३)। कतिपय पहिला अपाङ्गता नहुदा भन्दा घाइते अपाङ्गता भईसकेपछि आर्थिक सामाजिक पक्ष कमजोर बन्दै गएको छ । जनयुद्धमा घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४ अनुसार घाइते अपाङ्गहरूलाई अलग्गै हेर्न सुरु गरेको छ । यस कार्यविधि, (२०७४) अधिसम्म सबै अपाङ्गहरूलाई एउटै भाडामा राखेर हेरिएको देखिन्छ । उनीहरूलाई अलग्गै हेर्न सुरु गरेको भएपनि कति जना घाइते अपाङ्गहरू कस्तो, कहाँ र कुन अवस्थामा छन् भन्ने कुनै वैधानिक लेखाजोखा छैन । लेखाजोखा भित्र परेका घाइते अपाङ्गहरू

आजसम्म जतिपनि अपाङ्गताको विषयमा खोज अनुसन्धान, शोधपत्र, तथा पुस्तकहरू द्वन्द्व र गैर द्वन्द्वका अपाङ्ग लाई एउटै भाडामा राखेर हेरिएको र द्वन्द्वका क्रममा सहादत प्राप्त गरेका परिवार, वेपत्ता पारिएका परिवार, पुर्ब जनमुक्ति महिला सेनाको अवस्था, सैन विघटन जस्ता विषयमा अनुसन्धान गरेको पाइन्छ साथै सरकारी पक्ष र विद्रोही पक्षबाट अपाङ्गता भएकाहरूलाई समेटेर अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । जहाँ सरकारी पक्षका सेना, प्रहरी सरह सेवा सुविधा दिएको र विद्रोह पक्ष (माओवादी) लाई त्यस्तो व्यवस्था दिएको छ (लामीछाने, २०१३) । यस शोधपत्रमा माओवादी पक्षधर घाइते अपाङ्गहरूको जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाको साथै हाल कस्तो अवस्थामा वाचिरहेका छन् र समय वित्दै जादा घाइते अपाङ्गता कस्तो किसिमको विविधता र चुनौतिहरू देखा पर्न सक्छ भन्ने यस शोधपत्रमा अनुसन्धान गर्न खोजिएको छ । यस अनुसन्धानमा तपशिलका विषयहरूको प्रमुख समस्याको कथनका रूपमा रहनेछन् ।

१. माओवादीका तर्फबाट जनयुद्धको समयमा घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जिविकोपार्जन र सामाजिक पुनःस्थापनाका लागि सरकारले के कस्ता नीति तथा कार्यक्रमहरू अगाडि बढाएको छ?
२. जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकोपार्जन र सामाजिक पुनःस्थापनाको अवस्था के कस्तो छ? उनीहरूले जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाका क्रममा के कस्ता चुनौतीहरू भोग्नु परिरहेको छ?
३. सरकारको पहल र पर्यत्नका बाबजुद पनि जिविकोपार्जन र पुनःस्थापना किन चुनौतीपूर्ण बनेको छ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनले घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक, राज्यले दिने अधिकारको सुनिश्चिततामा देखिएका कमी-कमजोरी उजागर गर्न उद्देश्य रहेको छ र राज्यको घाइते अपाङ्गप्रतिको दायित्व, जीविकोपार्जनको अवस्था र पुनःस्थापनाको अवस्था किन, के कारणले चुनौतीपूर्ण रहेको छ भन्न खोजेको छ । घाइते अपाङ्ग प्रति हेर्ने दृष्टिकोण, हाल सम्मको जीवन निर्वाहको अवस्था, नीति नियम र कार्यन्वयन पक्षको अन्तरसम्बन्ध जानकारी लिन यस अध्ययनको महत्व रहेको छ । यस सन्दर्भमा तपशिलका विषयहरूको अध्ययन गर्नु यस अनुसन्धानको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

- १) नेपाल सरकारले बनाएको नीति नियम अनुसार किन घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कार्यान्वयनमा किन असहजताको परिस्थितीको सिर्जना भयो भनेर अध्ययन गर्नु,
- २) सशस्त्र युद्धबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनःस्थापना र जिविकोपार्जनको चुनौतीहरू के- के छन् भनेर विस्तृत अध्ययन गर्नु,
- ३) हाल सशस्त्र द्वन्द्वका कारण अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरूको कस्तो अवस्थामा छन् भनेर स्थलगत अध्ययन गर्नु र उनीहरूको अवस्था विश्लेषण गर्नु ।

१.४ अध्ययनको औचित्य/आवश्यकता

सशस्त्र द्वन्द्व अन्त पछि लोकतन्त्रको स्थापना सँगसँगै उत्पिडन, पिछाडी परेका वर्ग, दलित, महिला र समावेशीका मुद्दाहरू अगाडि आए । तर डेड दशकपार गरिसक्दा पनि

घाइते अपाङ्गताहरूले प्रभावकारी ढङ्गले उचित न्याय पाएका छैनन् । यस अध्ययनले के कारणले ति प्रार्थानहरू कार्यन्वयनमा आउन सकेन भन्ने खोज गर्न यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ । यस अध्ययनबाट घाइते अपाङ्ग प्रतिको भेदभावपूर्ण कदमलाई हटाउन सक्ने भएकोले यस अध्ययनको औचित्य छ । सबैलाई समानताको हक प्रधान दिनुपर्छ । भन्न घाइते अपाङ्ग प्रति सकरात्मक विभेद रहित वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ । घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू जीविकोपार्जन र पुनःस्थापना लागि व्यहोर्नुपर्ने चुनौतीहरू बुझ्न यो अध्ययनको आवश्यकता पर्दछ । समयको गतिसँगै घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा जटिलता र विविधताहरू देखापर्छ भन्ने पूर्व अनुमान लगाउन यस अध्ययनको आवश्यकता पर्दछ ।

परिच्छेद – दुई

सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन

२.१ माओवादी जनयुद्धका (२०५२ -२०६२) संक्षिप्त परिचय

सन् १८४८ मा साम्यवादी दर्शनका प्रवर्तक कालमार्क्सले फ्रेडरिक एङ्गेल्स संग मिलेर कम्युनिष्ट घोषणापत्र जारी गरेको थियो । त्यसबेलादेखि साम्यवादि दर्शन बढी व्यवस्थित भएको थियो । पछि विभिन्न देशका कम्युनिष्ट नेताहरूले साम्यवाद दर्शनलाई विकास गर्दै थुप्रै मौलिकता थपेको थियो । खासगरी रुसका साम्यवादी नेता लेलिन र चिनका नेता माओले गरेको योगदानहरू विशेष उल्लेखनीय छ । संसारका सबै जसो कम्युनिष्टहरू मार्क्सवाद र लेलिनवाद मान्दछन् । केहि भने यी दुइ अतिरिक्त माओवादलाई पनि मार्ग दर्शन सिद्धान्त मान्ने गर्दछन्(सापकोटा, २०६६) ।

१८ औ शताब्दिमा युरोप र अमेरिकामा पुँजीवादी लोकतान्त्रिक क्रान्ति देखि २० औ शताब्दिको पुर्वाद्धमा रुस र चिनका कम्युनिष्ट क्रान्ति र राष्ट्रिय मुक्ति आन्दोलन सम्पन्न भैसकेको थियो तर नेपालमा वि. स. २०४६ सालको आंशिक लोकत्रान्तिक क्रान्तिपछि पनि राजतन्त्र, सामान्तवाद, एकात्मक राज्यसत्ता र पितृसत्तात्मक सत्ता जबरजस्त रूपमा कायमै थियो (भट्टराई,२०७७) ।

वि.स.२००६ सालमा नेपालमा कम्युनिष्ट पार्टीको गठन भयो । नेपालमा साम्यवादी विचारधारा र कम्युनिष्ट पार्टीहरू प्रति ठुलो जनमत निर्माण भएपनि तिनीहरूले जनमतको मनलाई सङ्गठित गर्दै विद्रोहमा केन्द्रित गर्न सकेन वि.स.२०५८ सालमा भ्वापामा एउटा समुहले योजनावद्ध रूपमा जनयुद्ध गर्न खोजिएपनी त्यो सफल हुन सकेन । भ्वापा विद्रोह पछि कम्युनिष्ट आन्दोलन विस्तारै संसदीय तथा गैर संसदीय कित्तामा विभाजन हुदै गयो तर पनि विद्रोहनात्मक आन्दोलन हुन सकेन । वि.स.२०४६ साल पछि बि.पी.कोइराला ,पुष्पलालको विरासतको दाबी गर्ने काग्रेस, एमाले संयन्त्र र पुरानो राज्यप्रणाली भित्र भ्रष्टीकरण हुदै गैरहेको थियो । यो पुष्टभूमिमा नेपाली समाज र राज्य व्यवस्थालाई हल्लाएर पुँजीवादी लोकत्रान्तिक क्रान्तिलाई पूर्णता दिन ने.क.पा.(माओवादी) पार्टीको पुनःगठन र वि.स.२०५२ फाल्गुन १ गते बाट जनयुद्ध थालनी भएको थियो(उही) ।

२.१.१ माओवादी जनयुद्धको उद्देश्य

सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व अन्तर्गत निरन्तर क्रान्तिको सिद्धान्तका आधारमा सांस्कृतिक क्रान्तिको माध्यमले लगतै समाजवादतर्फ लम्किनु र समस्त मानव जातिको सुनौलो भविष्य अर्थात साम्यवादी समाजतर्फ अधि बढ्नु मूल उद्देश्य हो (इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुप, २००५) । राजतन्त्रको अन्त्य गरि गणतन्त्र स्थापना, राज्यसत्ता कब्जा गरेर “नौलो जनवाद” को स्थापना गर्नु हो (विकिपिडिया) । सम्भ्रान्त वर्ग र सर्वहारा वर्ग विचको असमानता हटाउने, उत्पीडन, पिछडीएको वर्गको हातमा पहुँच र राजनीतिक शक्ति हस्तान्तरण गर्ने, जात-जनजाती, लिङ्ग, धर्म, क्षेत्र, पेशा र विपन्नताको आधारमा पछाडी पारिएको वर्गहरूको मुक्तिको लागि, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र राज्य प्रणाली निर्माण गर्दै वैज्ञानिक साम्यवाद तर्फ उन्मुख हुने जस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन् (सापकोटा, २०६६) ।

२.१.२ जनयुद्धको समय अवधि

बि.स. २०५२ साल फाल्गुन १ गते देखि बि.स. २०६३ साल मङ्सिर ५ सम्म जनयुद्ध चलेको थियो । यो जनयुद्ध एक दशक चलेको थियो ।

२.१.३ जनयुद्धको समयमा युवा परिचालन तथा जनमुक्ति सेनाको गठन

यस जनयुद्धमा विभिन्न उमेर समुहको व्यक्तिहरू माओवादी पार्टीमा सहभागी भएको भए पनि विशेष गरेर युवाहरू बढी मात्रामा सहभागी गराइएको थियो । अधिकांस युवाहरू स्कूल जीवन पार गरेका थिएनन् । सहभागी युवाहरूलाई हेर्ने हो भने १५-२० वर्ष सम्मको देखिन्छ (सापकोटा, २०६६) ।

यस जनयुद्धमा विशेष: गरेर युवाहरू प्रभावित भएका थिए । माओवादी पार्टीमा युवा सहभागी गराउन स्कूल स्तरमा कार्यक्रमहरू लैजाने, सांस्कृतिक कार्यक्रम देखाउने देखि सहभागी हुनु लगाउने, सिप क्षमताको कदर गर्ने, विशेष: रूपमा स्कूलको शिक्षक मार्फत माओवादीका उद्देश्यहरू विद्यार्थी समक्ष पुर्याउने रणनीति थियो । स्कूलमा समिति गठन गरेर विद्यार्थीहरूलाई सहभागी गराउने गर्थे । जातजाति, वर्ग, महिलाहरूको विभिन्न वर्गीकरण गरि कुन समुहका व्यक्तिहरूले साथ सहयोग गर्न सक्छ भनेर अनुसन्धान पनि गरेका थिए (सापकोटा, २०६६) माओवादी पार्टीमा विशेष गरेर गरिबी, बेरोजगारी, जातीय

उत्पीडन , लैंगिक हिंसा ,जातिय पहिचान र वर्गीय उत्पीडनको मुद्दाहरू बोकेर जनमानस समक्ष पुगेका थिय । यस्ता चपेटामा परेका युवाहरू सहज रूपमा गाभिए । माओवादी कार्यकर्ता र जनमुक्ति सेना गरि दुइ भागमा छुट्याई यिनिहरूको पनी उप-समुहमा वर्गीकरण गरिएको थियो(पुन ,२०६६) ।

जनमुक्तिसेनामा पुर्णरूपमा युवा परिचालित थियो । जसलाई “छापामार” भनेर नामाकरण गरिएको थियो (पुन,२०६६) । यों नै माओवादीको सैन्य बलको आधार हो । यसको सख्या कति छ आंकलन गरिएको छैन । माओवादीहरूले भने नौ बिर्गोडमा १० हजार भन्दा बढी जनमुक्ति सेना रहेको दावी गर्छन । सुरुमा हातहतियार कम हुदा लडाकु दल, सुरक्षा दल र स्वयंसेवक दलका रूपमा गठन गरियो । मे १९९८- अप्रिल १९९९ मा किलो सेरा टु अपरेसन सुरु गरे पछी मात्र वास्तविक रूपमा “जनसेना” को विकास भयो (पुन, २०६६) । वि.स.२०५८ भाद्र १६-१८ मा रोल्पाको कुरेलीमा राष्ट्रिय भेलागरि जनमुक्तिसेना नेपाल (पी.एल.ए.)घोषणा भयो (चलाउने ,२०६६) ।

२.१.४ वृहत शान्ति सम्झौतापछी ,समाजमा निशस्त्रीकरण ,सैन्य-विघटन र पुनःएकीकरण(डी.डी.आर) प्रक्रिया

युद्द पछी, समाजमा सुरक्षा क्षेत्र सुधार (एस.एस.आर.), निशस्त्रीकरण, सैन्य-विघटन र पुनःएकीकरण(डी.डी.आर) र संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया मार्फत अगाडी बढ्यो । यसले एक स्थिर शान्तिमय वातावरण सुरक्षित गर्न र दण्डहीनतालाई रोक्नको लागि संगै काम गर्यो (स्पेकर,२००८) । डि.डी.आर.प्रक्रियालाई सहितरिकाले संचालन गर्न नेपालमा संयुक्त राष्ट्र संघ (यु.एन.एम.आइ .एन) को स्थापना गरियो ।

एस.एस.आर. ले कठिनाइको खोज गर्ने काम गर्छ र त्यसलाई कसरी सुल्झाउन सकिन्छ भनेर सुझाव दिने काम पनि गर्छ । नेपालमा एस.एस.आर. को नक्साकन एउटा नाजुक र जटिल मुद्दा भएको र लोकतान्त्रिक सरकार प्रति सुरक्षा क्षेत्रको बफादारी अभै विवादमा रहेको निष्कर्ष निकालेको छ । यसलाई राज्यका सुरक्षा उपकरणहरूलाई नागरिक र उनीहरूको हितप्रति थप उत्तरदायी बनाउने प्रक्रियाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ (सर्मा ,२००५)।

डी.डी.आर. सम्बन्धित कार्यहरू कति हातहतियार संकलन र नष्ट गरियो वा सैनिकहरूको संख्यालाई बढाएर सामाजिक-आर्थिक विकास परिणामहरूमा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ । साथै संक्रमणकालीन न्याय जस्ता संक्रमणकालीन अभ्यासहरूको महत्वको साथै एस.एस.आर.मा स्थानीय स्वामित्वको महत्वलाई देखाउछ(सुबेदी ,२०१५) ।

वृहतशान्ति सम्झौता(सी.पी.ए.)मा हस्ताक्षर गरेपछि जनमुक्ति सेना (पी.एल.ए)को विघटन भयो । त्यसबेला पुर्व लडाकुहरू संग नेपालि सेनामा समायोजन हुनेकी, नगद प्याकेज सहित अवकास लिने वा पुनःएकीकरण प्रक्रियामा गुञ्जिने विकल्प थियो । बहु-सख्यकले अवकास लिने छनोट गरे । अयोग्यलाई र घाइते अपांगहरू स्वतरूपमा अवकास पाए । नेपालमा डी.डी.आर. प्रक्रियाहरू नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (मावोवादी),नेकपा (मावोवादी)को रूपमा सरकारमा प्रवेस गरेको प्रमुख राजनीतिक दलहरूले निर्देशित गरेका थिय । यो स्वामित्वले यसका आवश्यकताहरू बाट जोर दियो र यसको सट्टामा राज्यमा पुर्व लडाकुहरूको पुनःप्रवेसको जिम्मेवारी लियो । डी.डी.आर. प्रक्रियाहरूको लागि ढांचा उपलब्ध गराउनुको अतिरिक्त सी.पी.ए ले मेलमिलापको लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नको लागि र सुरुमा द्वन्द्व निमत्याउने संरचनात्मक अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयासमा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया सुरु गर्ने सस्थाहरू स्थापना गर्यो । ति संस्था मध्ये एउटा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोगको गठन,सम्झौता र उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भयो। सम्झौता अन्तर्गत स्थानीय स्वामित्व र प्रयासहरूले नेपाललाई जनमुक्ति सेनाको विघटन र पुर्व लडाकुहरूको प्रभावकारी पुनःएकीकरण तर्फ अघि बढायो ।

क) निशस्त्रीकरण

डी.डी.आर. को पहिलो चरण निशस्त्रीकरण हो । यसमा ,लडाकुहरूबाट साना हतियार र हल्का हतियारहरू संकलन गर्ने र हातहतियार व्यवस्थापन कार्यक्रम गर्ने प्रक्रिया हो । ति संकलन गरेका हातहतियारलाई सुरक्षित सुविधामा भण्डार गरेर राखिन्छ (सुबेदी २०१५) । यो प्रक्रियाले डी.डी.आर.प्रक्रियामा विश्वास देखाउछ । भूतपूर्व लडाकुहरूले आफ्नो हातहतियार उपलब्ध गराएको भौतिक र आर्थिक सुरक्षा त्यागेर सरकारसंग सम्झौतामा प्रवेस गर्दछ ।

नेपालमा सी.पी.ए.पछी पुर्व लडाकुहरूलाई क्षेतिपूर्ति र पुर्व माओवादी लडाकुहरूलाई नेपालि सेनामा कसरि समायोजन गर्ने भन्ने विषयमा दलहरू बीचको राजनीतिक असहमतिको कारण प्रकिया २०१३ सम्म अधिकारिक रूपमा टङ्गिएको थिएन । यस अवधिमा अनमिनले दुवै पक्षको हातहतियार संकलन र सैन-विघटनको अनुमान गरेको थियो (अधिकारि ,घिमिरे ,मल्लिक ,२०१५)। दुवै पक्ष बीच ६ हजार भन्दा बढी हतियार संकलन सम्बन्धित सिविर व्यारेकमा भण्डारण गरिएको थियो ।

ख) सैन-विघटन / अपरिचालन

यस प्रकिया अन्तर्गत सशस्त्र शक्ति वा समुह बाट लडाकुलाई छुट्टयाउने गरिन्छ । सुरुको चरणमा यसलाई विभिन्न क्यापमा राखिन्छ । योग्य वा अयोग्य, अवकास लिन चाहने वा नचाहने वर्गमा छुट्टयाईन्छ । त्यसपछि तिनीहरूलाई आर्थिक, सामाजिक प्याकेजहरू राज्यको तर्फबाट वितरण गरिन्छ । सैन-विघटन गर्नकोलागी पुर्व माओवादी लडाकुहरू सातओटा राज्यका सातओटा क्यान्टोनमेन्ट साइट र २१ ओटा क्याम्पमा घाइते अपांगलाई सरेको थियो (भण्डारी,२०१४, के.सी. २०१९) जवकी नेपालि सेना व्यारेकहरू मै सिमित थियो । यस प्रकियाको क्रममा त्यहाँ दुई प्रमाणीकरण राउण्डहरू थियो । जसमा माओवादी कुल लडाकु ३२२५० मध्ये १९६०२ प्रमाणित गर्यो (नाल्बो र रिक्, २०१६ ,नेपाल ,२००६) । यी प्रमाणित लडाकुहरू सरकारबाट भत्ताका लागि योग्य थिए। जबकी अरुलाई क्यान्टोनमेन्टबाट डिस्चार्ज गरियो (सुबेदी,२०१४)। डिस्चार्ज भएका लडाकुहरूलाई प्रमाणीकरण अन्तर्वार्ताकोलागि नदेखाइएको कारण प्रमाणित नभएको मानिएको थियो अर्थात अयोग्य ठहर्याइएको थियो । यदि तिनिहरूको पी.एल.ए.मा २५ मे १९९८ पछी जन्मेका खण्डमा प्रमाणित नावालिकहरूको रूपमा घोषणा गरियो । ति नावालिकहरू २९७३ जना थिए । यो समुहलाई सामुहिक रूपमा भेरिफाइड माइनर्स वा लेट रिक्ट्स (यु.एम./एल.आर.)भनेर चिनिन्छ । सत्यपान बाट ४००८ जना पुर्व लडाकु अयोग्य घोषित गरियो । महिला पुर्व लडाकु ३८४६ जना थिय । तर सी.पी.ए.को दावा ४०% महिला पुर्व लडाकु रहेको थियो । घाइते अपांग ८९३५ जना घोषित थिय(शान्ति तथा पुन;निर्माण मन्त्रालय,२०६३) । १५ हजार भन्दा बढीले स्वच्छिक अवकास प्याकेज रोजे (भण्डारी,२०१४)। स्वैच्छिक अवकास लिन चाहने डी.डी.आर.कार्यक्रमबाट सामाजिक, आर्थिक, मनोसामाजिक सहयोगमा पहुँच थिएन भन्ने कुरामा ध्यानदिन आवश्यक छ(सुबेदी र जेनकिन्स,२०१८

;४५)। डी.डी.आर.को संलग्नताले स्थानीय स्वामित्वको स्थर घटायो किनकी यसले ठुलो भूमिका खेल्न सकेन । यसले पुर्व लडाकुहरू र तिनीहरूको समुदायहरू बिचको सम्बन्धमा दिर्घकालिन चुनौतिहरू सृजना गर्यो(सुबेदी,जेनकिंस,२०१८)।

ग) पुनःएकीकरण / पुनःस्थापना

यस अन्तर्गत योग्य र अवकाश नचाहनेलाई सेना समायोजन प्रक्रिया समावेस गराउछन् । उमेरको कारण, असक्षम, कुनै शाररिक समस्याको कारण र अवकास लिन चाहनेहरूलाई अयोग्य घोषणा गरि उनीहरूको दिगो बिकास हुनेगरी समुदायमा फर्काएको हुन्छ । उनीहरू देशको बिकास र राष्ट्रिय उत्तरदायी भूमिका निभाउन स्वतन्त्र हुन्छन । उनीहरूलाई दिर्घकालिन बाह्य सहयोगको आवश्यक हुन्छ(महासचिव महासभा ,२००५)।

नेपालमा पुनःएकीकरण प्रक्रिया (पटेल,२००९; स्पकेर, २०१८)नेपालको डी.डी.आर. प्रक्रिया सी.पी.ए.मा हस्ताक्षर पछि सुरुभयो, पुर्व लडाकुहरूलाई क्षेतिपूर्ति र पुर्व माओवादी लडाकुहरूलाई नेपालि सेनामा समायोजन कसरि मिलाउने विवादित थियो । पछि सैन-विघटन वा अपरिचालनको प्रक्रियामा गईसकेपछि पी.एल.ए.का सदस्यहरूलाई पुनःएकीकरण गर्न , प्रमाणित पुर्व लडाकुहरूलाई नगत प्याकेज (५ देखि ८ लाख सम्म), नेपालीसेनामा समायोजन वा पुनःस्थापना वा पुनःएकीकरण प्याकेजको साथै स्वैच्छिक अवकासको विकल्प दिएको थियो (रिनक ,२०१६; सुबेदी ,२०१४) ।

नेपालमा पितृसत्तात्मक संरचनाको र लैंगिक असमानताको सस्कृतिका कारण महिला पुर्व लडाकुहरूले पनि पुनः मिलनको क्रममा चुनौतिहरूको समान गर्नु परेको छ(के.सी २०१९) । केहि माओवादी लडाकुको रूपमा समानताको अनुभव गरेपनि सैन विघटन पछि उनीहरूले पुर्वग्राही ,रुढीवादी धारणाको सामना गर्नु पर्यो । महिला लडाकुहरूले आमाको र महिलाको भूमिका निभाउदा पुनःएकीकरणको विकल्पको पूर्णरूपमा फाईदा लिन सकेन (पुन, २०१९) । जवकी महिलाहरू पी.एल.ए, भित्र शक्ति र प्रभुत्व जमाउन सक्थे । त्यसकारण महिला घाइते अपांग हुदा दोब्बर मारमा परेका छन् ।

नेपालमा डी.डी.आर प्रक्रिया, सी.पी.ए., एस.पी.ए र सी.पी.एन.(सुबेदी,२०१४अ) द्वारा अत्याधिक राजनीतिकरणबाट संचालित भयो । यस संलग्नताले स्थानीय स्वामित्वको स्थरलाइ घटायो किन भने एस.एस.आर. र डी. डी. आर.ले ठुलोभूमिका खेल्न सकेन ।

यसले पुर्व लडाकु र घाइते अपांगहरूलाई सामाजिक सम्बन्धमा दिर्घकालिन चुनौती सिर्जना गर्यो(सुबेदी, जेनकिन्स, २०१८) । सी.पी.ए. ले लडाकु र घाइते अपांगहरूको पुनःएकीकरण /पुनःस्थापनाको अस्पष्ट योजना मात्र समावेश गरेको थियो । जसले अगाडी बढ्न जटिल बनायो। बढ्दो रूपमा डी.डी.आर.प्रक्रियाहरूले पुनःएकीकरण प्रक्रियामा समुदायहरूको महत्वपूर्ण स्थानलाई पहिचान गर्छ । किनभने पुर्व लडाकु र घाइते अपांगहरूलाई परिवार, साथिहरू, छिमेकीहरू र स्थानीय सस्थाहरू द्वारा स्वीकृति आवश्यक छ (लोपोज, एन्ड्रौलि, होवार्थ, २०१५:१७९) । संवेदिकरण कार्यक्रमहरू तिनीहरूको मूल्यमान्यताको उदहारण हुन । यी कार्यक्रमहरूले पुर्व लडाकु र घाइते अपांगहरूलाई समुदायमा प्रवेश गर्न तयार गर्छ । उनीहरूलाई अन्यथा स्वागत गर्न सकिदैन । जनसम्पर्क अभियान र समुदायिक वयस्कहरूले समुदायको सदस्यहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दछ (एड्लो, २००७) । पुर्व लडाकुहरू र घाइते अपांगहरू क्यान्टोनमेन्ट साइडहरूबाट समुदायमा सर्ने क्रममा यी पुर्व तयारी चरणहरू र संलग्नताहरूले दुवै पक्षकालागि संक्रमणलाई सहज बनाउँछ, डी.डी.आर.प्रक्रिया उनीहरूको सहभागिताले कार्यक्रमहरूले ठुलो सफलता पाउँछ । यो सहभागिताले समुदायलाई पनि सहयोग पुग्छ किनकी डी.डी.आर.ले ठुलो शान्ति प्रक्रियामा पुर्याउँछ (किलरोय, २०१४) । तर नेपालमा पुनःमिलन प्रक्रियाको प्रमुख चुनौती थियो ।

पुनःएकीकरणलाई बुझनुपर्दा जब समाजले पुर्व लडाकु वा घाइते अपांगहरूलाई सैनिकको सट्टा नागरिकको रूपमा बुझ्छ । पुर्व लडाकु अझ विशेष घाइते अपांगहरूलाई औपचारिक र अनौपचारिक आर्थिक क्षेत्रमा रोजगारी खोज्नमा कठिनाइ परेको छ, (सुबेदी, २०१४) । जो अयोग्य घोषणा भएका, घाइते अपांग भएका पुर्व लडाकुहरू र बहुसंख्यक प्रमाणित पुर्व लडाकु जो स्वैच्छिक अवकासको समयमा रकम प्राप्त गरेका थिय । जसले स्वैच्छिक अवाकास लिने र प्याकेज रकम लिनेहरूलाई पुनःएकीकरण प्रक्रियामा गएनन् । तसर्थ आर्थिक अन्तरक्रियामा बाहिर उनीहरू समुदाय संग बिलिन भए भन्ने कुराको न्याय गर्न गाह्रो छ । जसले एकमुष्ट रकम पाए उनीहरूले लघु-उधम र पसलहरू खोले तर विलासिताका वस्तु तर्फ आकर्षण भएनन् तर पनि उनीहरूले विभिन्न चुनौतिको सामना गर्नु पर्यो किनभने उनीहरूलाई हत्या, हिंसा, धम्क र फिरौतीको आरोप छ । साथै सेवा निवृत्ति र नगद प्याकेज छनोट प्रक्रियामा धेरै पुर्व सेना छुटे जसले आर्थिक अभावमा जटिलता देखा पर्यो(पुन, २०१४) त्यस कारण मूल गाँउमा फर्कन सकेन । पुर्व लडाकुहरू र घाइते अपांगहरू प्राय शहरी क्षेत्रमा सरेका थिए (किलरोय, २०१४) ।

२.१.५ विस्तृत शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताको लागी चालिएका कदमहरू

एस.एस.आर. र डी.डी.आर.प्रक्रियालाई सहजता ल्याउनकोलागि पुर्व लडाकु ,बेपत्ता परिवार र घाइते अपाङ्गताको लागी राहत कार्यक्रम र पुःस्थापना गराउन शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग गठन गरिएको थियो(सुबेदी,२०१४अ)। पछि शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालरररय गृह मन्त्रालय भित्र गाभिएपछि हाल गृहमन्त्रालयले हेर्दै आएको छ(थापा, २०२०) । साथै घटनाको सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको आयोगको गठन गरेको थियो(नेपाल सरकार,२०६९) । यसले घाइते अपाङ्गहरूलाई कुनै किसिमको अपहेलना र भेदभाव हुनु हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिएको थियो ।

विचार, अभिव्यक्ति, संघ संस्था खोल्ने तथा शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता तथा शोषण विरुद्धको हकको सम्मान र संरक्षण गर्न मतदान गर्न निर्वाचित हुने र सार्वजनिक सेवामा प्रवेशको समानताको अधिकारको सम्मान आदी यी प्रतिवद्धतालाई अन्तरिम संविधान २०६३ मा पुनःदोर्याउने काम गरेको थियो । यसमा द्वन्द्वको क्रममा घाइते अपाङ्गता भएकाहरूलाई औषधोपचार उपलब्ध गराउने पुनः स्थापनाको लागी काम गर्ने कुरामा प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ । घाइते अपाङ्गहरूलाई क्षतिपूर्ति, प्रतिस्थापना, निशुल्क शिक्षा स्वास्थ्य सेवा लगायत अन्य परिपुरणका उपायहरू सिपविकास तालिम, रोजगारी ऋण, अनुदानहरू आर्थिक सहयोग गर्ने अधिकारहरू सिफारिस गरेको छ (वि.स.स.,२०६३) ।

अन्तमि राहतकार्यक्रम, २०६३ अन्तरगत विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको वेलासम्म द्वन्द्वको कारणले हानी भोगेका जो सुकैलाई आर्थिक सहयोग र राहत उपलब्ध गराउने भनि उल्लेख गरेको छ । अङ्ग-भङ्ग भई घाइते अपाङ्गताहरूलाई एकमुष्ठ सहायता अयोग्य ठानिएका ८१९१ जनाले प्राप्त गरेको थियो (आई.सि.टि.ज.,२०६०)।

हाल सम्पूर्ण कार्यक्रमहरू घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनःपुनरावलोकन कार्य विधि , २०६४ अनुसार कार्यन्वयनमा ल्याइएको छ । यो कार्य विधि ३ पटक सम्म संसोधन गरिएको छ । चौथो पटक संसोधन गर्न गृहमन्त्रालयमा ज्ञापन पत्र बुझाएका छन् । घाइते अपाङ्गहरू अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा

पुनःपुनरावलोकन कार्य विधि, २०७४ लाई संसोधन गरि त्यहि कार्यविधि अनुसार सेवा सुविधा प्राप्त गर्न पाउनु पर्ने घाइते अपाङ्गहरूको माग छ ।

२.२. सैद्धान्तिक समिक्षा

घाइते अपाङ्गताको जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाका सवालहरूलाई हेर्ने सन्दर्भमा खासै सैद्धान्तिक अवधारणाहरू विकास भएका छैन । घाइते अपाङ्गताको जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाका सवालहरूलाई अंतर्विच्छेदन सिद्धान्त (Intersectionality theory) अन्तर्गत हेर्न मिल्छ । यस सिद्धान्तमा जाति, लिंग, लैंगिकता र वर्गको आधारमा विभिन्न सामाजिक पहिचानहरूको ओभरल्यापले व्यक्तिद्वारा अनुभव गरेको विशिष्ट प्रकारको प्रणालीगत उत्पीडन र भेदभावमा योगदान पुर्याउँछ । तसर्थ यस सिद्धान्तले दोहोरो सीमान्तीकरण अवधारणा (Double marginalization concept) बोकेको छ । यस अवधारणालाई मैले सैद्धान्तिक समिक्षाको रूपमा प्रयोग गरेको छु ।

२.२.१ दोहोरो सीमान्तीकरणको अवधारणा

दोहोरो सीमान्तीकरण समाजशास्त्रीय एक अवधारणा हो । जसले एक समुह भित्र धेरै स्तरको उत्पीडन वा शोषण हुने अवास्थाको वर्णन गर्दछ । यो घटना तब उत्पन्न हुन्छ जब शक्ति र पदनुक्रमको विभिन्न तहहरू एक पक्षमा पहिलेनै सिमान्तकृत समुहमा नकारात्मक प्रभावहरू वढाउन अन्तरक्रिया गर्दछ । “वास्तविकता र प्रतिनिधित्व बीच : युद्ध र द्वन्द्व पछि श्रीलंकामा महिला एजेन्सी” लेखमा दोहोरो सीमान्तीकरणको अवधारणालाई श्रीलंकाको गृहयुद्धबाट प्रभावित महिलाहरूको अनुभवको विश्लेषण गर्न प्रयोग गरेको छ । लेखमा दोहोरो सीमान्तीकरणको अवधारणालाई लागु गरिएको छ । एउटा तरिका भनेको द्वन्द्वका कारण विस्थापित भएका तमिल महिलाहरूले भोग्नु परेको आर्थिक कठिनाइहरूको व्याख्या गर्नु हो । विस्थापनले उनीहरूको घर , जीविकोपार्जन र सामाजिक संजालहरू गुमाए र उनीहरूलाई शरणार्थी शिविरमा वा आफन्तहरू संग बस्न बाध्य तुल्यायो, फलस्वरूप , उनीहरूले खाना आश्रय र स्वास्थ्य सेवा जस्ता आधारभूत आवश्यकताहरूमा पहुँच गर्न कठिनाईहरूको सामना गर्नु परेको छ । थप रूपमा उनीहरूले श्रम बजारमा दोहोरो सीमान्तीकरणको सामना गर्नु पर्यो । किनकी उनीहरूको लिंग र जातिको कारण भेदभाव गरिएको थियो र उनीहरूले प्रायः कम तलब र अनिश्चित कामहरू फेला पार्ने गरेका थिय । यी महिलाहरूले आफ्नै

समुदायबाट कलक र भेदभावको सामाना गर्नु परेको थियो । उनीहरू प्रायःवहिष्करणमा परेका थिय । एकै समयमा, तिनीहरू कानुनि र न्याय प्रणालीबाट सीमान्तीकृत भए, जसले तिनीहरूलाई पर्याप्त सहयोग र सुरक्षा प्रदान गर्न असफल भयो । नेपालमा जनयुद्धका घाइते अपाङ्गताको सन्दर्भमा दोहोरो सीमान्तीकरणमा परेको बुझ्न सक्छौ । उनीहरू शाररिक ,मनोवैज्ञानिक र सामाजिक परिणामहरूबाट ग्रस्त छन् । जो सिमान्तीकरणमा छन् ,उनीहरू आफ्नो उत्थानकोलागि आन्दोलनको बाटो रोज्छन् । नेपालको जनयुद्धलाई पनि त्यहि बुझ्न सक्छौ । जबसम्म पूर्ण रूपमा संरचनागत रूपमा परिवर्तन हुदैन, समाजका उच्च वर्ग वा सम्भ्रान्त वर्गले सासन गरि रहन्छ । त्यंहाका उपलब्धिहरूलाई निश्चित सम्भ्रान्त वर्गको हातमा परिरहन्छ । जो सिमान्तकृत वर्ग छन् भन् सीमान्तीकरणमा पर्दछ । जुन संरचना विरुद्ध लडेका थिय त्यो उपलब्धिमा परिवर्तन आयन भने सबै भन्दा सिमान्तीकरणमा जो थिए, तिनीहरू पर्दछ । नेपालको परिपेक्षमा घाइते अपाङ्गताको अवस्थामा सबै भन्दा सिमान्तीकरणमा उभिएको छ (Rajasngham-senanayake, २००४) ।

२.३ अवधारणात्मक समिक्षा

२.३.१ घाइते अपाङ्गताप्रति विश्वव्यापी बुझाइ तथा व्यवहारको अवस्था

(Santos–zingal & Mocoll-2006)को घाइते अपाङ्ग प्रतिको बुझाई हेर्ने हो भने “सरकारले प्रभावकारी नीति ल्याएर युद्धमा घाइते अपाङ्ग र प्रभावितहरूको व्यवस्थापन नगर्ने हो भने उनीहरू स्थायी गरिबीको चक्रमा पर्ने बताएका थिए।” चरम गरिबीको कारण द्वन्द्व होमिएको योद्धाहरू युद्धका कारण अपाङ्ग भएपछि आर्थिक विकास र समृद्धिका लागी काम गर्न नसक्ने र उनीहरूको आर्थिक सुरक्षाको लागी सरकारले नीतिगत पहलकदमी नगर्ने हो भने उनीहरू मात्र नभएर उनीहरूको थुप्रै सन्ततिले आर्थिक कठिनाई भोग्नु पर्ने Santos–zingal & Mocoll ले राखेका छन् । त्यसैगरि सरकारले घाइते अपाङ्गताको सुदृषिकरणको लागी काम गर्दा के गर्ने भन्दा पनि उनीहरू के चाहन्छन् भन्ने विषयमा गम्भीरताका साथ लाग्नु पर्ने उनीहरूको तर्क छ ।

Angola देशको राजधानी Luanda हो । उदाहरणको लागी Luanda लाई हेर्न सकिन्छ । यसको रिपोर्ट अनुसार केही मात्रामा अपाङ्गता संग सम्बन्धित संस्थाहरूको सहकारी मन्त्रालयको स्थापना गरेको, केही क्षेत्रीय आश्रय केन्द्रहरू र असक्तताहरू प्राप्त गर्नेहरूका

लागी सामाजिक कल्याण कार्यक्रमहरूको आवश्यकता लाई सरकारले मान्यता दिएको थियो(लामिछाने,२०१३) । घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समस्या र अवस्थाको बारेमा कुनै अन्वेषण गर्न कुनै आधिकारिक स्पष्टता छैन ।

(Ani Avetisyan-2021) युरोप अन्तरगत रहेको देश अर्मेनियामा युद्ध पश्चात घाइते अपाङ्गताहरू र युद्ध प्रभावित अपाङ्गहरूको जीवनशैलीलाई सहज र मर्यादित बनाउन थुप्रै प्रयासहरू गरेका थिए । नागोर्नो-काराबाख युद्धमा ४००० अर्मेनिया सैनिक मारिय र ११००० सैनिक घाइते अपाङ्गता भए । १२६७ जना गम्भीर घाइते अपाङ्गताहरू थिय । उनीहरूलाई अलग्गै उपचारको व्यवस्था गरिएको थियो । सरकारले युद्धको समयमा भएका घाइते अपाङ्गहरूलाई निःशुल्क उपचार र जीवनभर पेन्सनको व्यवस्था गरेको छ । अर्मेनियाको आफ्ना घाइते अपाङ्ग योद्धाहरूको शारिरीक कठिनाईलाई मात्र सम्बोधन नगरी उनीहरूको मानसिक स्वास्थ्य, सामाजिक मर्यादा, सामाजिक न्याय र चौतर्फी विकासका लागि आवश्यक नीतिहरूका तर्जुमागरि उनीहरूको प्रभावकारी पुनःस्थापनाको लागि काम गरेको छ (IFES,२०१४) ।

(Larry M.logue & Peter Blank, २०१०)को पुस्तकमा गृहयुद्धको समयमा र पछि अफ्रिकी अमेरीकाको सैनिकहरूको घाइते अपाङ्गताको स्वास्थ्य र कल्याणको बारेमा बुझाई अगाडी सारेको छ । अमेरिकामा गृहयुद्ध पछि धेरै सिपाइहरू क्षतिग्रस्त शरीर र क्षतिग्रस्त दिमागका साथ फर्केका थिए । तर तिनीहरूमा दयाको भाव कम देखिएको बताउछन् । सिपाई र पेन्सनको रेकर्ड हेर्ने हो भने ३५००० भन्दा बढी श्वेत र लगभग ६००० अफ्रिकन अमेरिकन रिक्नुट (Recruits) सहभागी थियो । सन् १९७२ देखि १९ सौं सताब्दीको अन्तको विचको अवधिको लागि ९५०० मेडिकल परिक्षण गरेको थियो । असक्षमताको मुद्दाहरूको शिर्षकमा जाती र जातीयताको थप आयम पनि हेरिएको थियो ।

Logue/ blanck(२०१०) बहुभिन्न सांख्यिकीय विधि (logistic regression and hazards analysis) प्रयोग गर्छन् । जसमा जात, जनजातिले गृहयुद्धका रिक्नुट र घाइते अपाङ्गहरूको अनुभव र सयुक्तराज्य पेन्सन ब्युरोको प्रतिक्रियाहरूलाई आकार दिन जोड दिएकोछन । गृहयुद्धका कारण मनोवैज्ञानिक घाउहरू पोष्ट ट्रुमेटिक स्टेस डिसअर्डर (PTSD) र आत्महानिका घाइते अपाङ्गहरूको स्वास्थ्य संकट, मनोवैज्ञानिक रोग र आत्महत्या समेत गर्ने देखिन्छ । यो राज्यहरू विचको युद्ध पछि खुला रहने “लुकेका घाउहरू” मा एक नजर हो ।

उनीहरूले आफ्नो देशको सिमाना बाहिर लडेका सिपाई र घाइतेहरूको बारेमा सम्बोधन गरेको छैन। साथै यि देशहरूले विदेशी संलग्न भएका कारण र धेरै-धेरै कानुनी प्रवाधानहरू मिलाएको थियो।

अपाङ्गतामा आधारित संघ-संस्थाहरू धेरै छन तर पनि अधिकांस संस्थाहरूले ति घाइते अपाङ्ग भएका रिक्तहरू (सेनामा भर्ति भएका सेना) को दायरा मुख्यतया:कारण द्वन्द्व र आपतकालिन अवस्थामा अपाङ्गता भएका मानिसहरूलाई जोगाउनको लागि के गर्नुपर्छ भन्ने मा सिमित छ। गृहयुद्धको माध्यमबाट अपाङ्गता प्राप्त गर्ने मानिसहरूको अनुभवमा होइन् (क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, २०१८)।

२.३.२. नेपालको सन्दर्भमा घाइते अपाङ्गता प्रति हेराइ

आई.सी.जे. एक्नेट्टी इन्टरनेशनल हुन्मान राइट्स वाच र ट्रायल इन्टरनेशनलले एकदशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वका घाइते अपाङ्गता लगाएत अन्य पिडितहरूलाई दिनुपर्ने न्याय सत्य निरूपण र क्षतिपूर्तिका विषयमा नेपालले प्रगति गर्न नसकेको विज्ञप्ति उल्लेख गरेको थियो (ICJ ,२०७४)।

आई.सी.जे. का एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा निर्देशकका अनुसार नेपालमा द्वन्द्व अन्त्य गर्ने विस्तृत शान्ति सम्झौता हस्ताक्षर गरिएको डेड दशक बढी पुगी सक्दा पनि पिडीत अपाङ्गताका स्पष्ट चिन्ता तथा मागहरू सम्बोधन गर्न यति कम प्रगति हुनु आश्चर्य जनक रहेको बनाउनु भयो। विद्यमान कानुनमा देखिएको समस्यालाई सम्बोधन गर्नका लागि राजनीतिक नेतृत्व तथा संसदहरूको गहन प्रयास गर्नु पर्ने पीडित अपाङ्गताहरूको गुनासो रहेको जोड दिएका थिए। यस रिपोर्टले नियुक्ति प्रक्रियामा राजनितिक दलहरूको हस्तक्षेप गरिरहने हो भने ती आयोगहरूले पीडित तथा अन्तराष्ट्रिय समुदायको विश्वास प्राप्त गर्न सक्दैन (पुन ,२०१४)।

मानव अधिकार कार्यलय ओ.एच.सी.आर. की प्रमुख मिसेल ब्याचलेट नेपालको सक्रमणकालिन न्याय गम्भीर मोडमा रहेको बताएकी छन्। उनले नेपाल सरकारलाई सक्रमणकालिन न्यायको लागि सरकारले असल नियत लियर द्वन्द्व पिडीत घाइते र नागरिका समाज सम्मिलित बृहत छलफल अधि बढ्नु पर्ने सुझाव दिएको थियो।

तत्कालिन मन्त्री ज्ञावलीले संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियालाई शान्ति सम्भौता सर्वोच्च अदालतको निर्देशन अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धता, द्वन्द्वपिडीत अपाङ्गताको सरोकार र घरेलु यथार्थका आधारमा सम्बोधन गरेका थिए । तर घाइते अपाङ्गतालाई हेर्ने हो भने यसै बेला नै बढी पिडीत अवस्थामा रहेको देखिन्छ । जसलाई कालरात्रीको रूपमा हेर्दछन् ।

ब्याचलेटको भनाईलाई जोड दिदै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष पुर्व प्रधान न्यायधीस अनुपराज शर्माले संक्रमणकालिन न्यायका सवालमा नेपाल संग रहेको विश्व समुदायको आशङ्का रूपमा हेर्नु पर्ने बताउछन् । उनले घाइते अपाङ्गता र द्वन्द्व पिडितहरूको विश्वासको वातावरण नवने सम्म नेपालको संक्रमणकालीन न्याय अघि बढ्न नसक्ने बताउनु भएको थियो (दहाल, २०१५)।

कमल लामिछाने (२०१३) द्वारा लेखिएको “सोसिअल इनक्लुजन अफ पिपल विथ डिसेबिलिटीज अ केश फर्म नेपालस् डिकेड - लोङ सिभिलवार” मा नेपालमा दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वबाट अपाङ्गता भएका सामाजिक समावेशीकरणको विषयमा छलफल गरेको छ । नौ जना माओवादी र सेना पक्षका घाइते अपाङ्गहरूलाई गरेको गहन अध्ययनमा गुणात्मक अन्तरवार्ता लिएको थियो । सरकारी सेवा सुविधाहरूमा असमानता देखाइएको थियो। जसमा माओवादी घाइते अपाङ्गहरू लडाकुहरूले नेपाली सेनाको तुलनामा कम सेवा सुविधा प्राप्त गरेको रिपोर्ट तयार पारेको थियो । उनीहरूको कमजोरीहरूमा सहभागीहरूले परिवारबाट विभेदपूर्ण व्यवहार गरेको तर समाजमा भने उनीहरू प्रति गरिने व्यवहार मिश्रीत रहेको बताएका थिए । उनीहरूको आर्थिक कल्याणको लागि अवसरहरू बढाउन मदत गर्ने गतिविधिहरूको अभावको कारण आर्थिक रूपमा उनीहरूको दैनिक जीवनको बारेमा चिन्तित रहेको थियो (लामिछाने, २०१३) ।

नेपालको द्वन्द्व संग सम्बन्धित मानवअधिकार ज्यादतीका पिडितहरूको परिपुरणीय न्याय सम्बन्धि आवश्यकता र आकाङ्क्षाहरूको बारेमा गरिएको एक अध्ययन “फराकिलो हृदयका साथ निर्धक्क अगाडी बढ्न” मा बेपत्ता पारिएको घरपरिवार र सहादत प्राप्त गर्ने परिवारको अवस्था र मानवअधिकार सम्बन्धि न्यायको लागि भएका गतिविधिहरूलाई बढी फोकस गरिएको छ । घाइते अपाङ्गता भएको व्यक्तिको विषयमा स्पष्ट खाका तयार गर्न सकेको छैन । घाइते अपाङ्गहरूलाई द्वन्द्व पिडित भनि सबै लाई हेर्ने गरेको छ । यस अध्ययनमा घाइते अपाङ्गताहरू द्वन्द्वको बेलामा मानव अधिकार हनन भएको हो वा होइन त्यसको सत्य तथ्य

बुझन खोजिएको भागिदार हुनु पर्ने र कसैबाट मानव अधिकार हनन भएको हो भने क्षेत्रीयता र हनन गर्ने व्यक्तिलाई कारबाहीको माग गरेको यस अध्ययनले बताएको छ (सिग्देल, २०१४) ।

२.३.३ नेपालमा संरचनागत घाइते अपाङ्गहरूको समस्या

मिश्र (२०१२) अनुसार विश्व र क्षेत्रीय पुँजीवादको विस्तार सहरीकरण औद्योगीकरण विकास क्रमले माओवादीको राजनितिक कार्यक्रम र निकायको प्रभावको कारण महत्वमा कमि देखा पर्यो । राजपरिवारको आकस्मिक मृत्युका साथै राजतन्त्रको पतनले नयाँ जनवादका कार्यक्रमको सान्दर्भिकतालाई कमजोर बनायो । व्यापक रूपमा हेर्दा नेपालको विश्व प्रणाली प्रक्रियाहरू प्रति व्यापक खुल्लापनले नयाँ जनवादलाई ऐतिहासिक रूपले अवैध राजनीतिक विकल्प बनाई दियो । गरिवी उल्लेखनिय रूपमा घट्यो, असमानता घट्न पुग्यो । शिक्षाको वृद्धि संगै जातिय समस्या पनि हट्दैगयो । यसले माओवादि क्रान्तिलाई कमजोर अवस्थामा उभ्यायो (मिश्र, २०१२) । दशवर्ष जनयुद्ध संघर्षको औचित्यमा प्रश्न चिन्त लाग्नु भनेको घाइते अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको भावनामा कुठराघातमा पर्नु हो । समाजमा अविश्वासको नजरिया बढ्नु हो । संघर्षको ईतिहास ओभेलमा पारिनु हो । गर्भ गर्ने बाटो नरहनु हो, स्वाभिमानमा प्रश्न चिन्त उठ्नु हो । यस्ता गतिविधीको सिकार हुनु भनेको समाजमा गन्त नहुनु हो र वहिष्करणमा पर्नु हो । समाजमा गरिब भएर भन्दापनि समाजमा आफ्नो पहिचान र आफ्नो प्रभुत्वमा कमि हुदा वहिष्करण र तिरस्करको सिकार बन्नु पर्ने हुन्छ । स्वयम माओवादी पार्टीको नेतृत्वमा तत्कालिन सरकारहरू बने पनि शीर्ष नेताहरू आफ्नो नातागोता र निजि स्वार्थको लागी अगाडी बढेकोले भन घाइते अपाङ्गताहरूको गर्वान्दित हुने पक्ष कमजोर भएको हो। घाइते अपाङ्गता प्रति उत्तरदायित्व व्यवहारीक पक्ष कमजोर देखिएको छ ।

भट्टराइ (२०७७) लेख अनुसार माओवादीले समाज परिवर्तनको नाममा सामाजिक संस्कारको सनातन परम्परामाथि हमला गर्दा समाजमा द्वन्द्व सीर्जना भएको थियो । त्यो बेलामा कतिपय अवस्थामा शारीरिक, मानसिक कारबाहीहरू भए । त्यसमा कतिपय बेपत्ता पारिए, कतिपय अङ्ग भङ्ग बनाइ अपाङ्ग भए, कतिपय सहादत प्राप्त गरे । शान्ति सम्झौता पछि समाजले सामाजिक संस्कार पुनः संगठन भयो । त्यो अवस्थामा घाइते अपाङ्गता मात्र होइन, माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई जनकारवाही भएका क्षेत्रहरूमा पुनःस्थापना हुन कठिनाई

परेको छ । त्यसको साथ साथै मधेसी आन्दोलन, थारुहरू आन्दोलन, जनजाती आन्दोलन आदी आन्दोलनहरू एक पछि अर्को आन्दोलनहरू हुँदै गयो । यि खण्ड-खण्ड रूपमा भएका क्रान्तिहरू हुदा पुराना डोवहरू भन्दा नयाँ क्रान्तिको डोवहरू ताजा हुने अवस्था श्रृजना भयो र दशवर्षे सशस्त्र आन्दोलन गौणको रूपमा स्थापित हुन पुग्यो । जसले प्रत्यक्ष घाइते अपाङ्गताको महत्वमा कमि र पुनःस्थापना हुन् नसक्नुको एक कारण बन्यो(भट्टराई, २०७७)।

भण्डारी (२०१५) पुर्व लडाकु महिलाको एस अध्ययनमा शान्ति सम्झौता पछिको पुर्व लडाकु महिलाको अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस आन्दोलन महिला र दलितको मुद्दालाई पनि लिएर भएको दशवर्ष आन्दोलन एक हो । यँहा महिलाहरू र दलित समुदायको महत्वपूर्ण भुमिका रहेको छ । युद्धका क्रममा महिला र दलित वर्गका घाइते अपाङ्गता प्रसस्त मात्रामा भएका छन् । नेतृत्व पडंतीमा पनि महिलाहरू प्रसस्त थिए । तर विडम्बना शान्ति सम्झौता पछि ति ४० प्रतिशत महिला नेतृत्वहरू कहाँ गाभीए भन्ने कुरा पत्ता लगाउन खोजिएको छ । त्यसमा घाइते अपाङ्गता भन् बिलिन अवस्थामा छ । संसदिय व्यवस्थामा दलित र महिलाहरू गौण अवस्था देखा परेको छ । आन्दोलनको समयमा शक्तिशाली देखिएका दलित र महिलाहरू द्वन्द्व पश्चात घरको चार भित्तामा सिमित हुन पुग्यो । अझ घाइते अपाङ्गता भएमा महिला र दलित समुदायका व्यक्तिहरू दोब्बर ओभलमा परेका छन् (पुन, २०१५) ।

महिलाहरू भित्र पनि महिलाहरूको सिंगो महिला आन्दोलनको नेतृत्वमा पुगे भने श्रम जिवी महिला, पिछडिएका महिला र अपाङ्ग महिलाहरूको संघर्षलाई सुस्त बनाइदिने र सुधारवादी बनाउन भूमिका खेल्ने खतरा पनि हुन्छ । महिला मुक्तीको लागि लडेको आन्दोलन सम्पूर्ण मुक्तिलाई उठाउने क्रममा तल्लो वर्ग भन दवाउने सम्भावना देखा पर्यो। महिलाहरूलाई सहयोग गर्लान् तर किन घाइते महिलाहरू सुकुम्बासी बनीरहेको छ भन्ने संरचनागत कारण तर्फ यो आन्दोलनले प्रवेश गर्दैन । हरेक आन्दोलन पछि माथिल्लो वर्गका महिलानै सबै भन्दा पहिला उपलब्धि उपभोग गर्ने र पछि गएर ती महिला पितृसत्ताकै अंग बनेका छन् (पुन, २०१५) ।

सापकोटा (२०६६) भुमण्डलीय पुँजीवादी व्यवस्थामा श्रमजीविहरूको स्थिति भन कष्टकर हुँदै गएको छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनिहरूले श्रमिकहरूलाई दासमा परिणत गरेका छन् । प्रविधिको साहारांमा श्रमिकहरूलाई संगठित हुनै नपाउने गरि तितर-वितर पारेको छ ।

नेपालीलाई रेमिट्यान्समा भरपर्ने देशमा परिणत गरिदिएको छ । यो अवस्थामा भन- भन कठोर हुदै जाने देखिन्छ । सबै वर्गको महिला पुरुषको स्थिति सापेक्षित रूपले नाजुक हुदै जाने भएपनि श्रमिक, अपाङ्गता भएका महिला दलितहरू सबै भन्दा बढी कठिनाइमा पर्ने देखिन्छ ।

संयुक्त परिवारबाट एकल परिवार तर्फ बस्नु पर्ने बाध्यता सिर्जना हुनु भनेको नवउदारवादी नीतिको उपज हो । पितृसत्तात्मक पुँजिवादीमा यस्तो नकारात्मक सामाजिक परिणामहरू आउदा त्यसको प्रणालीगत कुरा ओभरलै पाउँदा महिलाहरूको चरित्रमा मात्रै औला ठड्यायो । त्यसमा महिला घाइते अपाङ्गता हुदा दोब्बर मारमा पर्ने देखिन्छ । त्यसको परिणाम स्वरूपमा घाइते अपाङ्गताहरू कृषि पेशा र परिवारिक बोझ उठाउन नसक्ने भएपछि पारिवारिक सम्बन्ध विग्रीने र गुजराका निमित्त श्रम बजारमा उत्रिने, कमसल काममा न्युन ज्यालामा काम गर्नु पर्ने बाध्यताले सोषण निम्त्याएको छ (सापकोटा, २०६६)।

२.४ अनुभवजन्य समिक्षा

२.४.१ स्वार्थपूर्ण राजनीतिक प्रभाव

दश वर्ष आन्दोलन गरेर लोकतन्त्र ल्याए । लोकतन्त्रको न्याय दिने आशा थियो । निराशामा बदल्ने काम गर्यो । दलहरू हरेक क्षेत्रमा पस्ने र हावी हुने चलन एकदमै सघन भयो । दलिय स्वार्थको विगविग नै बढ्यो । यसरी दलिय विगविगी बढ्दा खेरी संस्थाको उद्देश्य नै अपहरण गर्ने प्रवृत्तिको विकास भयो । यसले नीति नियम एकतिर पार्टीको स्वार्थ अनुसार काम बन्ने भयो । आफ्नो प्यानलको आफ्नो नातागोता, पहुँच वालाको मात्र बर्चस्व चल्ने सिन्डीकेड नै बन्यो । निम्न वर्ग, पिछडीएको वर्ग, अपाङ्गताहरू नीति नियम अनुसार सेवा सुविधा प्राप्त गर्नु पर्ने त्यसबाट वञ्चितकरण भयो (सापकोटा, २०६६) ।

प्रशासन (२०२०) दलिय हावि हुदा त्यहा विज्ञता, सिस्टमको कुनै अर्थ रहदैन । भागवण्डाले संस्थाहरूमा धमिरा लगाउँछ । दलिय स्वार्थले नागरिक वा दस वर्ष युद्धमा आफ्नो अङ्ग -भंग बनाएर ल्याएको लोकतन्त्रमा गर्व हुनुपर्ने तर जोस जागर नै मारिदिएको छ । केही नयाँ र राम्रो गरौं भन्ने भावनालाई कमजोर बनाइ दिएको छ । भक्तीलाई प्रश्रय दिइयो । उत्कृष्टतालाई दिइएन । दश वर्ष युद्धमा त्याग र बलिदानको कुनै कदर गरिएन । जे को विरुद्ध लडेको त्यो नै विधमान रहेको छ । त्याग, बलिदान औचित्यहिन भएको छ ।

घाइते अपाङ्गताहरूलाई परिवार र राज्यको तर्फबाट बोझको रूपमा लिन थालेको छ । मतदान नजिक आउदा घाइते अपाङ्गतालाई देखाएर मत माग्ने, आफ्नो राजनीतिक चलखेल गर्नको लागि मात्र घाइते अपाङ्गहरूलाई सापेट गर्ने त्यसपछि वास्ता नगर्ने दलिय स्वार्थ बढेको छ । दलहरू आफ्नै पार्टी टुक्राउने आफ्नो सक्ति प्रदर्शन तर्फ लागे । माओवादी पार्टी चार टुकामा विभाजन भयो । संसदिय माहोलमा वावुराम र प्रचण्ड प्रवेशले उनीहरूका प्यानलका घाइते अपाङ्गहरूले सेवा सुविधा प्राप्त गरेको देखियो भने वैध, विप्लव पक्षहरूका घाइते अपाङ्गताहरू अलपत्रमा परेका थिए । आपसमा दलिय स्वार्थमा लिप्त हुदा घाइते अपाङ्गताको मनोबल घट्नुको साथै जिविकोपार्जन र पुनः स्थापनामा जटिलता देखापरेको छ (प्रशासन, २०२०)।

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का क्षेत्रीय ब्युरो सदस्य तमाङ्ग राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाको केन्द्रीय अध्यक्ष गंगा बहादुर लामा को “दश वर्षे स्मृतिका डोबहरू” नामक पुस्तकमा आफु घाइते अपाङ्गता हुदा राज्य र पार्टीले निरुत्साहित गर्दा राज्य र पार्टीप्रति खेद प्रकट गरेको छन । अर्थात घाइते अपाङ्गताहरूलाई रोग भोगको उपचार भन्दा नै राज्यले पुनः निर्माण गर्ने प्रयास र हरेक क्षेत्रमा पहुँचको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक रहेको बताउनु हुन्छ (लामा, २०६७)

लामाका अनुसार, घाइते अपाङ्गता भइसकेपछि जो जनता सँग हुलमुल हुन सके उनीहरू पिडाहरूलाई पचाउदै समाजसँग सहकार्य गर्न सके जो हुलमुल हुन सकेनन् उनीहरू बहिष्करणमा परे । त्यो बेलामा उपचारमा ढिला सुस्ती र पर्याप्त समय दिई उपचार नगरेको कारण शारीरिक दुर्बलताको विकास, मानसिक तनाव, आर्थिक चपेटा र पछि आवश्यकता भन्दा बढी खर्चको आवश्यकता पर्ने गरेको बताउँछन (पुन, २०७६)।

लामाका अनुसार, जन आन्दोलनका कारण आज मुलुक गणतन्त्र, सघियता, धर्म निरपेक्षता, समानुपातिक र समावेशी जस्ता अग्रगामी राजनैतिक मुद्दाहरू स्थापित भइसकेको अवस्थामा कुनै प्रकार एथेष्ट नियम र कुनै व्यवस्थीत रूपमा ती अपाङ्गताहरूको संरक्षण गर्न नसक्नु आजको समस्याको रूपमा देखा परेको कुरामा जोड दिन्छन् । उनी घाइते अपाङ्गता भइसकेपछि आफुले म अपाङ्ग छु भनेर सोध्दा भन्दा नै अरुले अपाङ्गता हो भन्दा बढी मात्रामा पिडा भएको बताउनु हुन्छ । द्वन्द्वको बेलामा सपाङ्गबाट घाइते अपाङ्ग हुँदा नयाँ घाइते अपाङ्गताहरूको समुह निर्माण भएको छ । जसलाई सामाजिक न्याय, सुरक्षा,

पहुँचको अत्यन्त खाँचो रहेको बताउनु हुन्छ । आफुले गर्दै आयको पेशाबाट असक्षम हुनु परेको पिडा छ । त्यसको प्रत्यक्ष असर आर्थिक पक्ष र परिवारको व्यवस्थापनमा परेको छ । यसमा जति ढिला हुने अवस्था छ तेती नै घाइते अपाङ्गताले पिर बोक्नु पर्ने बाध्यता छ । थप निराशा र आक्रोशका साथै वर्षहरू वित्दै जाने क्रममा ज्येष्ठ र कमजोर घाइते अपाङ्गको मृत्यु समेत भइसकेको लेखमा उल्लेख छ (लामा, २०६७)।

लामिछाने (२०१२) माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गताहरू अधिकांश कमजोर अवस्थामा रहेको यस रिपोर्टले देखाएको छ । सरकारी पक्षबाट (सेना/प्रहरी) घाइते अपाङ्गता भएकाहरूले सरकारी स्तरका सेवा सुविधा प्राप्त गरेका छन् । उनीहरू समाजमा सम्मान का साथ बसेका छन् तर माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गताले कुनै सरकारी सेवा सुविधा प्राप्त गरेका छैन । समाजमा अभै पुनःस्थापना हुन सकेको छैन । उनीहरू कमजोर अवस्थामा समाजमा स्थापित भएका छन् । कमजोरीहरूले कम असक्षमतामा आधारित भेदभाव महसुस गरेका छन् । घाइते अपाङ्गता(माओवादी) प्रति जनताहरूको धारणाबारे पूर्णतया विश्वस्त नभए पनि आफ्ना साथीहरूबाट पाएको समर्थनबाट उनीहरू सन्तुष्ट छन् । नेपालि सेनाको कल्याणकारी दर्पण(२०१०)नामक नेपालिसेनाको कल्याणकारी दस्तावेज अनुसार घाइते अपाङ्गता भएका आफ्ना सदस्यहरूलाई सरकारी राहत प्याकेजको अतिरिक्त हवीलचेयर कृत्रिम अंग जस्ता अत्याधिक आवश्यक सहयोग निःशुल्क प्राप्त गरेका छन् । माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गताहरूले राज्यले असमान व्यवहार गरेको आरोप लगाउछन । किनकि उनीहरू पनि दोहोरो समर्थन चाहन्छन । द्वन्द्वमा अपाङ्गता भएका ४३०५ जनामध्ये (उपाध्याय ,२०१०)ले १ हजार १ सय ५७ जनाले मात्रै सरकारबाट राहत प्याकेज प्राप्त गरेको र त्यसको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको देखाएको छ । घाइते अपाङ्गताहरूले आर्थिक सहयोगको प्रस्ताव प्राप्त गरे तरपनि राज्यको प्रावधानहरू अप्रयाप्त मात्र नभएर समुदायमा पुनःएकीकरणलाई लक्षित गर्ने दिर्घकालिन कार्यक्रमहरूको अभाव पाइयो ।

२.५ नीतिगत साहित्य समिक्षा

२.५.१ सशस्त्र द्वन्द्वमा घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४, यस कार्यविधि, २०७४ अनुसार घाइते अपाङ्गतालाई चार भागमा बाडीएको छ ।

- १) विशिष्ट अवस्थामा घाइते अपाङ्गताहरू :- सहयोगी आवश्यक पर्ने वा पुनरावलोकन भई ७५ वा ७५ प्रतिशत भन्दा माथि अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू ,
- २) प्रथम श्रेणीको घाइते अपाङ्गहरू - आफ्नो दैनिकको लागि सहयोगी उपकरणको प्रयोग गर्ने वा पुनरावलोकन भई ५० वा ५० प्रतिशत भन्दा माथि ७४ प्रतिशत सम्म अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू,
- ३) दोश्रो श्रेणीका घाइते अपाङ्गहरू :- आफ्नो दैनिक जिवनयापन गर्न सक्ने वा पुनरावलोकन भई २५ वा २५ प्रतिशत भन्दा माथि ४९ प्रतिशतसम्म अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू ,
- ४) तेश्रो श्रेणीका घाइते व्यक्तिहरू :- सामान्य चोट भएका वा पुनरावलोकन भई २४ प्रतिशतसम्म अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू,

यसमा स्थायी र अस्थायी प्रकृतिको घाइते अपाङ्गता व्यक्तिहरूको पहिचान तथा एकिकन गरिने व्यवस्था मिलाइने जनाइएको छ । स्थाई खालको घाइते अपाङ्गता पटक-पटक पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था छैन । अस्थायी घाइते अपाङ्गता व्यक्तिहरूको मात्र घाइते अपाङ्ग प्रतिशत हरेक दुई-दुई वर्षमा पुनरावलोकन गरिने व्यवस्था छ । स्थायी र अस्थायी प्रकृतिको घाइते अपाङ्ग प्रतिशत हरेक दुई-दुई वर्षमा पुनरावलोकन गरिने व्यवस्था छ । स्थायी र अस्थायी प्रकृतिको घाइते अपाङ्गता व्यक्तिहरूको एकिकन गर्ने सम्बन्धमा घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्पूर्ण विवरण आवश्यकता अनुसार जाँच गरी बुझि प्रविधिक समितिले निर्णय गरे बमोजिम हुनेछ । तर सशस्त्र द्वन्द्वकाकारण गोली छुर्दा वा बमका धमकाका कारण गम्भीर प्रकारले घाइते भएका विशेष शल्यक्रिया गरेका तथा गम्भीर समस्या भई नियमित औषधि सेवन गरिरहेका घाइते अपाङ्गको अवस्था थप समस्या आएमा तत्काल पुनरावलोकन गर्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

कार्यदल (२०५२ फागुन १ देखि २०६६ मंसिर ५) सम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको कारणले घाइते भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विवरण संकलन एवं परिक्षण गर्न नेपाल सरकारले समय समयमा गठन गरेको विभिन्न कार्यदलहरू सशस्त्र द्वन्द्वबाट आयोग्य भएका व्यक्तिहरूको समुहमा नाम भएकाले घाइते अपाङ्गताको प्रतिशत नेपाल सरकारबाट सार्वजनिक सूचना प्रकाशन मितिले ३ महिना भित्र एक पटकको लागी सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था छ । यसको सूचना प्रसारण राष्ट्रिय स्तरको प्रक्रियाका साथै जिल्ला प्रशासन कार्यालय मार्फत स्थानीय एफ.एम. बाट समेत सूचना प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । उपदफा (२) बमोजिम घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अपाङ्गताको प्रतिशत पुनरावलोकनको लागी निवेदन पेश नगरेमा निजलाई नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउदै आएको मासिक जीवननिर्वाह वृत्ति रकम रोक्का गरिने व्यवस्था छ । यसमा उपदफा (१) अनुसारको समितिले घाइते अपाङ्गताको तत्काल गरिएको स्वास्थ्य परिक्षण तथा घाइतेको अवस्थाको सम्बन्धमा अनुसूचि १ (क) १ (ख), र ३ मा उल्लेखित मापदण्डको आधारमा प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन समितिले प्रतिशत पुनरावलोकन गर्दा कुनै दुविधा उत्पन्न भएका प्राविधिक समितिमा सिफारिस गरी पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

उपदफा १ बमोजिम प्राविधिक समितिको कर्तव्य तथा अधिकारलाई हेर्ने हो भने जिल्ला स्तरिय पुनरावलोकन सिफारिस परिक्षण गर्ने यदी पुनरावलोकन समितिको सिफारिस यथार्थ एवं वास्तविक नदेखिए त्यस्तो घाइते अपाङ्गतालाई सिकाई पुनः परिक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । कुनै घाइते अपाङ्गताको परिक्षणको सिलसिलामा खास विशेषज्ञको आवश्यकता परेमा त्यस्तो विशेष सिकाई निजबाट घाइते अपाङ्ग परिक्षणको सेवा सहयोग लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। घाइते अपाङ्गताहरूको मेडिकल बोर्डको रूपमा समेत काम गर्नमा साथै आवश्यकता अनुसार थप उपचार सिफारिस गर्ने व्यवस्था छ ।

परिचयपत्रमा प्रतिशत जनाउन दफा ७ को घाइते अपाङ्गता प्रतिशत केन्द्रिय अनुमोदन समितिले घाइतेको पुनः परिक्षण पछिको निर्धारित प्रतिशत अनुमोदन गरेको जानकारी प्राप्त भएपछि सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयले साविकमा प्राप्त गरेको परिचयपत्रमा हाल कायम भएको अपाङ्गताको प्रतिशत उल्लेख गरी आफ्नो कार्यालयको अभिलेखमा समेत जनाई परिचयपत्र प्रमाणित गरी उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

अपाङ्ग प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्य विधि २०७४ को विविधको (ख) मा लेखिएको अनुसार शुरुको सुचनाहरूमा घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले निवेदन नदिई छुट भएका तर पछिल्लो सुचना अनुसार पुनरावलोकन प्रकृत्यामा समावेश भई निर्माण हुने घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पुनरावलोकनको निर्णय भएको मिति देखि मात्र जिवननिर्वाह भत्ता पाउनेछन् । मानसिक रोग लागेको घाइते तथा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको हकमा अनुसूची १ (क) का अनुसार चिकित्सकले परिक्षण गरि चिकित्सक तथा पुनरावलोकन सिफारिस समितिले सिफारिस गरे अनुसार प्रविधिहरू समिति समक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था छ । एउटा घाइते तथा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको प्रमाणित चिकित्सकीय प्रमाण अनुसार शरिरका भिन्दा भिन्दै भागमा भएको क्षेती वा घाइते अपाङ्गताको अवस्थालाई अनुसूची १ (क) (ख) अनुसार बढीमा २ वटा सम्म घाइते अपाङ्गता वर्गीकरणको जोड जम्मा गरी सिफारिस गर्न सकिने छ तर अधिकतम घाइते तथा अपाङ्गता प्रतिशत १०० भन्दा बढी हुने छैन ।

परिच्छेद - तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धान गर्नु अघि अध्ययन कर्तालाई त्यो ठाउँको बारेमा विशेष ठोस कुरा पत्ता लगाउन उपयुक्त स्थानको छनोटको आवश्यकता पर्दछ। यो अनुसन्धान पूर्ण रूपमा घटना अध्ययन (Case Study) विधिमा आधारित छ। यो अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने घाइते अपाङ्गताहरूको जिविकोपार्जन र पुनः स्थापनाका मुद्दाहरू नितिगत रूपमा के-के छन् र त्यसको व्यवहारमा कतिको लागु गरीएको छ भन्ने कुरा अध्ययन गर्न खोजिएको छ। साथै हाल कस्तो अवस्थामा रहेका छन्। यसको लागि अहिले सम्म प्राप्त लेख, रचना, शोध कार्य तथा यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन तथाङ्क आदिको प्रयोग गरिएको छ। यस विषयवस्तुका अन्य एकाइहरूका प्रतिनिधित्व गरेको हुँदैन तथा एउटै एकाई माथि भए गरेका अन्य घटना अध्ययन (Case Study) लाई दाँच वा त्यसबाट निष्कर्ष निकाल्न सकिने र यसरी निकालिएको निष्कर्ष अन्य भन्दा बढी विश्वसनीय व्यवहारिक र प्रभावकारि हुने भएकोले घटना अध्ययन (case study) लाई अनुसन्धानको ढाँचामा प्रयोगमा ल्याइएको हो। घटना अध्ययन (case study) को लागी गहीरो चिन्तन र विश्लेषण गर्नु पर्ने भएकोले गुणात्मक तथाङ्क विधि प्रयोगमा ल्याएको छ। यस सोध पत्रको लागी तथाङ्क स्रोतमा प्राथमिक स्रोत र दीर्घ स्रोत प्रयोग गरेको छ। प्राथमिक स्रोतमा २० जना माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गताहरू सँग प्रत्यक्ष भेटेर अन्तरवार्ता र अवलोकन गरेर तथाङ्क सङ्कलन गरिएको छ। नमुना छनोट गर्दा असम्भाव्य नमुना छनोट भित्र स्नोबल प्रयोगमा ल्याइएको छ। तथाङ्क सङ्कलनको गोपिनियतालाई ध्यानमा राखी तथाङ्क विश्लेषण र अध्ययन सिमा लाई हेरिएको छ।

३.२ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

यस अध्ययनको लागि काठमाडौं भ्यालीलाई अध्ययनको क्षेत्रको छनोटको रूपमा लिएको छ। काठमाडौं क्षेत्रमा रहेको विर अस्पताल र ट्रमा सेन्टरमा घाइते अपाङ्गताहरूलाई निःशुल्क उपचार गर्ने क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरेको छ। यस क्षेत्रमा घाइते अपाङ्गता महासंघ भएकोले पनि घाइते अपाङ्गताहरू संगठनमा जोडीन आइपुग्छन्। निरन्तर उपचार,

सेवा सुविधाको पहल गर्दा सुनुवाई सहज तरिकाले हुने भएकोले काठमाडौँ भ्यालीमा नेपाल अधिराज्य भरिका घाइते अपाङ्गता जोडिन आउनु पर्ने भएकोले यस क्षेत्रमा घाइते अपाङ्गताहरू बसोबास गर्न आएको देखिन्छ । सुचना र घटना प्रकृति बुझ्न सहज हुने भएकोले पनि यस क्षेत्रको छनोटमा पारिएको हो । काठमाडौँ क्षेत्रमा अध्ययनको सिलसिलामा लामो समय व्यतित गरिसकेकोले यस क्षेत्रको बारेमा पूर्ण रूपमा ज्ञान भएकोले घाइते अपाङ्गताको बारेमा थाहा पाउन सहज हुने भएकोले पनि यस क्षेत्र छनोटमा पारेको छु । यस क्षेत्रमा रहेका घाइते अपाङ्गताहरूसँग पनि केही मात्रामा परिचय छ । यहाँ घाइते अपाङ्गहरूको समूह गठन गरी संस्था निर्माण गरिएको छ । उक्त संस्थसँग पनि परिचित भएकोले घाइते अपाङ्गताको वास्तविक तथ्यलाई बाहिर ल्याउन सकिने भएकोले पनि यस क्षेत्रलाई छनोटमा पारेको छु ।

३.३ तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत

यस अध्ययनको लागि प्रयोग हुने तथ्याङ्कको प्रकृतिमा गुणात्मक तथ्याङ्क संकलन गर्नेछु । अध्ययनमा अपाङ्गता जो सशस्त्र युद्धबाट भएका थिए । घाइते अपाङ्गता राज्य पक्ष, माओवादी पक्षबाट युद्धका क्रममा घाइते अपाङ्गता भएको थियो । तर यस अध्ययनमा माओवादी पक्षबाट घाइते अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको अध्ययनमा समेटिएको छ । उनीहरूको सामाजिक क्रियाकलाप, नितिगत कार्यक्रम र व्यवहारमा देखिएका अन्तरक्रियाहरू, साथै उनीहरू अपाङ्गता भई सकेपछिको धारणा र समस्याहरू बुझ्नु पर्ने भएकोले यस अध्ययनमा गुणात्मक तथ्याङ्क माध्यमबाट हेर्ने प्रयास गरेछु । यसले सशस्त्र युद्धमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको व्याख्या विश्लेषण र गहिरो अध्ययन प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउने भएकोले गुणात्मक तथ्याङ्क विधि यस अध्ययनको लागि प्रयोग गरेको हो ।

यस अध्ययनको लागि प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोत रहेको छन् । सशस्त्र द्वन्द्वबाट अपाङ्गता भएकाहरूको अन्तरवार्ता, अवलोकनबाट प्राथमिक स्रोतको लागि तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । दोस्रो स्रोतको लागि अपाङ्ग सम्बन्धित ऐन, सरकारी नीति नियमहरू संकलन गर्न पुस्तक, संघ संस्थाहरू, अस्पताल, गृहमन्त्रालय पत्रत्रिका र इन्टरनेट आदिको प्रयोग गरेको छु ।

३.४ तथ्याङ्क संकलन विधिहरू

क) अन्तरवार्ता

उत्तरदाताहरूलाई प्रत्यक्ष भेटेर प्रश्नोत्तर शैलीमा वार्तालाप गरि अन्तरवार्ता गरेको छु । जसले उत्तरदाता सँग दोहोरो संवाद हुने भएकोले प्रश्नपत्रको जटिलता र उत्तरदाताको विचारमा मन्थन गर्ने मौका मिलेको थियो । यसमा प्रश्नहरूको नौ खण्डहरू छन् । पहिलो, नाम, ठेगाना, उमेर, लिङ्ग, धर्म, विवाह, र परिवारको विवरण आदि रहेको छ । दोस्रो , जनयुद्ध पूर्वको अवस्थाको बारेमा प्रश्नहरू ,तेस्रो, घाइते अपाङ्गता हुदाको अवस्थाको बारेमा प्रश्नहरू ,चौथो, परिचयपत्र सम्बन्धको बारेमा प्रश्नहरू, पाँचौ, सेवा सुविधा सम्बन्धित प्रश्नहरू ,छैटो,स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धित प्रश्नहरू ,सातौ, सामाजिक न्याय सम्बन्धित प्रश्नहरू ,आठौ,जिविकोपार्जन सम्बन्धित प्रश्नहरू, नौ,पुनःस्थापना सम्बन्धित प्रश्नहरू रहेकाछन् । वार्ताको क्रममा उत्तरदाताको भित्री मनोकांक्षा बुझ्न पनि सहयोग गरेको थियो । अन्तर विषयवस्तु व्यक्त गर्न नसकेको अवस्थामा सहजता बनाइ कुराहरू समेट्ने काम गरियो । यस अन्तरवार्ताको आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरि विश्लेषण गर्ने गरिएको छ ।

ख) अवलोकन विधि

यस अध्ययनको लागि अवलोकन विधिलाई पनि प्रयोगमा ल्याउने काम गरेको छु । यसले घाइते अपाङ्गतासँग लिएको अन्तरवार्ताका विचार र वरपरका स्थितिसँग जोडेर कति सत्यता छ, भन्ने कुरा सहज बनाएको थियो । वरपरका स्थिति बुझ्दा घाइते अपाङ्गताको घर वा डेराको बसाईले पनि उनीहरूको वास्तविक चित्रण गर्ने बुझ्ने मौका पाए । परिवारका सदस्यहरूले गर्ने व्यवहार , शब्द-शब्दमा खुसी व्यक्त र भावुक भएका प्रतिक्रियाहरू बुझ्न सहज भएको थियो । समाजमा देखिने व्यवहारहरू बुझ्ने मौका पाए । अवलोकन विधिबाट उत्तरदाताले भनेको कुराको विश्वसनीयता बढाउन मद्दत गर्‍यो। वरपरको परिवेश र स्रोत साधन सँगको जुडावलाई हेरेर व्यक्तिको मुल्यांकन गर्न सहज हुने भएकोले अवलोकन विधिलाई लिने काम गरेको छु ।

३.५ नमुना छनोट

यस अध्ययनको लागि काठमाडौँ भ्यालीलाई छनोटमा लिएको छु । यसको समग्रतालाई समेट्न नसकिने भएकोले यस अध्ययनमा नमुना छनोट गरेको छु । सशस्त्र युद्धबाट अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको कुनै निश्चित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नभएकोले कुनै एक ठाउँमा घाइते अपाङ्गहरूलाई भेट्न कठीनाई हुने हुदा त्यस्तो अवस्थामा नमुना छनोट आवश्यक पर्ने भएकोले यसको प्रयोग गरिएको हो ।

अनुसन्धान गर्दा मेरो शोध पत्रलाई आवश्यक पर्ने र उद्देश्य पूर्तिको अनुरूप आफुले चाहेको व्यक्ती उत्तरदाता छान्न मिल्ने भएकोले असम्भाव्य नमुना छनोट प्रकीया गरेको छु । कुनै एक घाइते अपाङ्गतालाई भेटी सकेपछि उक्त व्यक्ति वा संगठनसँग अर्को घाइते अपाङ्गताहरू कहाँ बसेको छन् । नाम ठेगानाहरू लिई दोस्रो व्यक्तिको पत्ता लगाउने काम गरेको थिए । यसरी एक व्यक्ति वा संस्थाबाट दोस्रो व्यक्तिसँग पुग्ने आधार खडा गरेको थिए । त्यसैले नमुना छनोट गर्दा “स्नोबल” नमुना छनोट गरेको छु । यसमा बीस जना घाइते अपाङ्गताहरूलाई अर्न्तर्वार्ता लिने काम गरेको छु । अर्न्तर्वाताकोलागी मैले अपाङ्गता महासंघमा पहिलो पटक सम्पर्क गरेको थिए । त्यहाबाट फोन सम्पर्क गरि पेरिस डाँडामा पुगे ।सुरुमा भेटीएका ६जना घाइते अपाङ्गता कसैले अर्न्तर्वार्ता लिन मानेनन् । घाइते अपाङ्ग संघका सचिव सँग भेट पछी एक पछी अर्को उत्तरदाता सँग परिचय हुदै अर्न्तर्वार्ता गरियो ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण

अध्ययनको लागि छनोटमा परेका उत्तरदातासँग तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा अन्तरर्वाता, अवलोकन छलफलका माध्यमबाट संकलन गरियो । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान विधिमा तथ्याङ्क संकलन गर्दा विभिन्न विधिद्वारा कार्य वा अध्ययनहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । यस विधिमा घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जिविकोपार्जन र पुनःस्थापनामा देखिएका चुनौतीहरूको बारेमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरू गरियो । प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट संकलन गरिएका तत्वहरूलाई प्रष्ट पार्नका लागि सैद्धान्तिक आधारको व्याख्या विश्लेषणद्वारा तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण गरियो । यस विधिमा घटना अध्ययन -(Case Study) गर्ने भएकोले तथ्याङ्क संकलन गरिएको विषयवस्तुलाई गुणात्मक प्रकारको तथ्याङ्क संकलन गरियो । संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई सम्पादन गरि सांकेतिकरण गरियो । त्यस

सांकेतिकरण गरिसकेपछि प्रत्येक तथ्याङ्कलाई वर्गीकरण गरियो । बर्गीकरण गरिएका तथ्याङ्कलाई वर्गीकरण अनुसार शिर्षक राखि व्याख्या विश्लेषण गरि नतिजामा पुयाइयो।

३.७ अध्ययन सिमा

विभिन्न पक्षको अध्ययनको लागि स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ । स्रोत साधनको अभावले गर्दा अध्ययन क्षेत्रको सम्पूर्ण पक्षको अध्ययन गर्न सकिदैन । यो अध्ययनले उक्त सिमा भित्र रहेर गरिएको छ । यसमा दशबर्षे जनयुद्धमा सरकारी पक्ष, विद्रोही पक्ष (माओवादी) र सर्वसाधारण जनताहरू घाइते अपाङ्गता भएका छन् । यस अध्ययनले सबै घाइते अपाङ्गतालाई अध्ययनको सिमाभित्र राखेको छैन केवल माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गताहरूलाई मात्र लिएको छ । माओवादी पक्षका घाइते अपाङ्गता देशको कुना-काप्चामा बढी प्रभावित हुन सक्छ । सेवा सुविधा, सुचनाको प्रभाव पहुँच र बहिष्करणको सिकार बढी मात्रामा हुन सक्छ ति कुराहरूलाई यस अध्ययनले समेट्नसकेको छैन । यस अध्ययनमा बाहिरबाट बसाई सरेर काठमाडौँ आएका घाइते अपाङ्गताहरूलाई नमुना छनोटको रूपमा अध्ययनमा समेटिएको छ । यस अध्ययनमा अन्तरर्वाता र अवलोकन माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन पनि गरेका छौँ । यस अध्ययनमा जातका आधारमा, वर्गको आधारमा वर्गीकरण गरि आंशिक रूपमा अध्ययन गर्न सकिएको छ । राज्य संयन्त्रले बनाएको नीति नियमहरूलाई कति व्यवहारीक कार्यान्वयनमा ल्याएको छ वा छैन र हाल कस्तो अवस्थामा रहेको छन त्यसको अध्ययन गर्न खोजिएको छ ।

परिच्छेद - चार

उत्तरदाताको परिचय तथा माओवादी जनयुद्धमा सहभागी हुनुको कारणहरू

यस अध्ययनमा २० जना उत्तरदाताहरू संग अन्तरबार्ता लिईएको छ । सबै उत्तरदाताहरू दस बर्षे सशस्त्र जनयुद्धमा माओवादी तर्फबाट सहभागी घाईते अपाङ्गहरू हुन । काठमाण्डौमा घाईते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू छरीएर बसेको कारण मेरो सम्पर्कमा आएका जनयुद्धका घाईते अपाङ्गताहरूलाई अध्ययनमा समाबेस गरेको छु । सबै जना उत्तरदाताहरू बाहिर जिल्लामा घर भई हाल काठमाडौँ भ्याली भित्र बस्दै आएका छन् । यस अध्ययनमा विभिन्न उमेर, लिंग, शिक्षा, वैवाहिक स्थिति र घाईते अपाङ्ग प्रतिशतको आधारमा परिचय दिएको छ । साथै माओवादी जनयुद्धमा सहभागी हुनुको कारणहरूलाई छोटकरीमा राखिएको छ ।

४.१. उत्तरदाताको परिचय

(क) उमेर

माओवादीमा विभिन्न उमेर समूहका व्यक्तिहरू प्रवेश गरेका थिए । विशेषतः युवालाई लक्षित गरेर माओवादी पार्टी विस्तार गरको, अझ विशेष गरी स्कूलले जीवनपार नगरको विद्यार्थीहरूलाई केन्द्रमा राखी माओवादी प्रवेश गराउने लक्ष्य राखेको उत्तरदाताहरूले बताए । उनीहरूको हालको उमेर हेर्ने हो भने ३०-५० बर्षको उमेर समूहका छन् । उनीहरू माओवादीमा सहयोगी हुनु पूर्व १५ -२० बर्षको उमेर समूहका थिए । उनीहरू युवा उमेरमा परिवर्तनको चाहना राखेर जनयुद्धमा सहभागी भएको देखिन्छ ।

(ख) लिंग

नेपालमा भएका रूपान्तरकारी आन्दोलनहरूमा महिलाहरूको योगदान र सहभागीता रहदै आएको छ । यस सशस्त्र जनयुद्धमा पनि महिलाहरूको विशेष भूमिका रहेको देखिन्छ । यस जनयुद्धले महिलाहरू कमजोर र युद्ध लड्न सक्दैनन् भन्ने धाराना नै बदली दिएको छ भने यस सशस्त्र जनयुद्धमा ४०% महिलाहरू सहभागी थिए (सापकोटा, २०६६) । यस अध्ययनमा २० जना उत्तरदाता मध्ये ८ जना महिला र १२ जना पुरुष रहेका छन् ।

(ग) वैवाहिक स्थिति

यस जनयुद्धमा विभिन्न उमेर समूहका व्यक्तिहरू सहभागी हुनुको साथ-साथै वैवाहिक जीवनमा बाँधिएका व्यक्तिहरू सहभागी भएको र कतिपय श्रीमान् , श्रीमती पनी जनयुद्धमा सहभागी भएका थिए । अधिकांश युवालाई प्राथमिकतामा राखेको कारण स्कूलले जीवन पनी पार नगरेका विध्यार्थीहरू थिए । त्यसकारण उनीहरू प्राय अविवाहित थिए । कतिपयले जनयुद्धको समयमा प्रेम विवाह, अन्तर जातीय विवाह र घाइते अपाङ्ग भइसकेपछि पनी विवाह गरेका थिए । तर उत्तरदाताहरू माओवादीमा प्रवेश गर्दा अविवाहित नै थिए ।

(घ) शिक्षा

यस जनयुद्धमा विभिन्न पद-पेशाका व्यक्तिहरू माओवादीमा प्रवेश गरेका थिए । विशेष गरेर शिक्षकलाई माओवादीमा सहभागी हुन र कार्यक्रमहरूमा भाग लिन अपिलका साथै दवाव पनि दिने गरेका थिए । शिक्षक आफैमा सम्मानजक पद र माओवादी विचारलाई शिक्षकबाट सम्प्रेषण गर्न सजीलो र युवा विध्यार्थीमा सहज तरिकाले सुचना प्रवाह गर्न सकिने भएकोले पनि शिक्षकलाई बढी मात्रामा सहभागी गराएका थिए । त्यसको परिणाम स्वरूप जनयुद्धमा युवाहरू बढिमात्रमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । जनयुद्धमा स्कूल जिवनपार नगरेका विध्यार्थीहरू प्रवेश गरेका कारण शिक्षा बाट बञ्चित भएकाछन् । केही व्यक्तिले युद्ध विराम पछि उच्च शिक्षा हासिल गरेका थिए । सहभागी उत्तरदाताहरू सबै जना कक्षा १० सम्म बढीमा अध्ययन गरेका थिए । केही उत्तरदाताले घाइते अपाङ्गता भइ सकेपछि माओवादी क्याम्पमा बसेर +२ सम्म अध्ययन गरेका थिय । पछि +२ पढ्ने उत्तरदाताहरू ४ जना मात्र थिए । बाकि उत्तरदाताहरू बढी उमेरका कारण र पढ्ने माहोल नभिले नपढेको बताए ।

४.२ माओवादीमा प्रवेश गर्नुका मुल कारणहरू

माओवादी जनयुद्धमा सहभागी कसरी भए भन्ने प्रश्नमा साथि संगको लहलहीमा लागेर, दुश्मनी फेर्नको लागी, माओवादी विद्रोहीबाट बच्नकोलागी, सेना-प्रहरीको ज्यादती खप्न नसकेर माओवादीमा सहभागी भएको उत्तरदाताले व्यक्त गरे । तर वास्तविक रूपमा माओवादीमा सहभागी हुने कारणहरू घाइते अपाङ्ग महा संघका उपसचिव भक्तराज थापाका अनुसार गरिवी, वेरोजगारी, जातिय उत्पिडन, लैंगिक विभेद, वर्गिय उत्पिडन र पहिचानको

सवालका मुद्दाहरूको उचित व्यवस्थापन सरकारले गर्न नसकेकोले त्यस्ता आयामहरू वलियो बनाउन माओवादी पार्टीमा प्रवेश गरेको बताए । थापाका अनुसार गरिवी, बेरोजगारी, जातिय उत्पिडन, लैंगिक विभेद, वर्गिय उत्पिडन र पहिचानको सवालका कारण माओवादीमा सहभागी कसरी भए भनेर बुझ्न खोजिएको छ ।

क) गरिबी

माओवादीमा प्रवेश गर्नुको प्रमुख कारण के हो ? र कसरी ? भन्ने प्रश्नमा एउटा कारण गरिवी रहेको उत्तरदाताहरूले सहमति जनाए । गरिवी आफैमा समस्या नभएको तर गरिबीको कारण व्यक्तिको न्यूनतम जीवन निर्वाहमा आवश्यक पर्ने आम्दानीको अभावमा पिछ्छाडी पारिनु न्याचित नभएको उनीहरूले बताए । गरिवीलाई जोर दिदै थापा भन्नुहुन्छ :“समाजमा गरिवी आय गरिवी, सामाजिक बञ्चितकरण तथा बहिष्करणका कारण हुने गरिवी नेपालमा व्यापक रहेको छ ।” उत्तरदाताहरूले गरिवीको कारण साहु महाजन बाट ऋण लिने गरेको र ऋणदाताहरूले ऋणको नाममा चर्को ब्याज असुल्ने , तिर्न नसकेमा घरवार विहिन बनाउने गरेको , पुस्तौ-पुस्ता ऋण हस्तान्तरण गर्दै सोषण गरेको आफ्नो अनुभव सुनाए । यस गरिवीबाट बाहिर आउने ढोकाहरूखोजी गरिरहेको बताए । साथै गरिवीको कारण अरुको श्रम नगरी जिवन धान्न जटिलता भएका बेला काम गरेको भुक्तानी नमिल्ने, आफ्नो ज्याला माग्दा बचन लगाउने र कम मुल्यमा काम गराई श्रमशोषण गर्ने जस्ता समस्या समाजमा मौलाउने गरेको बताए । गरिबी भएकै कारण यस्ता ज्यादतिहरू खप्नु पर्ने, समाजमा हेपिनु पर्ने समस्याबाट छुटकारा पाउन एउटा क्रान्तिको आवश्यकता महसुस गरेका थियो । किनकी उपरीसंरचना देखि राज्य ;सत्ता सम्म पहुँच र सभ्रान्त वर्गको प्रभुत्व कायम थियो । केही मुठ्ठी भरमा मानिसको शक्ति रहेकोले सबैलाई समान व्यवहार गर्न माओवादी आन्दोलन आवश्यकताको रूपमा हेरिन थाल्यो । जसको परिणाम स्वरूप मानिसहरू माओवादीमा प्रवेश गरे । रुकुमका तामाङ थरका, ३५ बर्षिय पुरुष उत्तरदाताको आफ्नो माओवादीमा प्रवेस बारे यस्तो विचार व्यक्त गरेका छन :

“मेरो सबै परिवार रुकुम जिल्लामा बस्छन । तर हाल म काठमाडौँमा बस्दै आएको छु । कामको खोजिमा छु । जनयुद्ध पूर्व मेरो घरको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै जटिल अवस्थामा थियो । सब परिवार कृषि पेसामा आवद्ध भएपनि बर्ष भरि खान पुग्दैन थियो । खाना कोही बेला आधा छाक खाएर , कोही बेला भोकै

सुत्ने अवस्था हुन्थ्यो । वर्षमा कपडा किन्यो भने तलमाथि जोडी कपडा मध्ये एउटा किन्नु पर्थ्यो । वर्षातको समयमा छतबाट रातभर पानि चुहियर जागाराम बस्ने गर्थ्यो । स्कूल गरिवीको कारण छोडे । दिदीको बिहेमा लिएको ऋण साहुले व्याज माथि व्याज लगाएर घर घरेडी मात्र राखेर जग्गा हडपेको थियो । अझ घर घरेडी पनि छोड्नु पर्छ भनेर धम्काउने समेत गरेका थिय । जग्गा जमिन पनि हडेपेपछी आमा-बुवा कामको लागी हामीलाई छोडेर भारतको दिल्ली सहरमा जानु भयो । त्यस पछी समाजमा हेपाहा जस्तो भएर बस्नु पर्यो । हामीलाई गरिवीमा कसैले साथ दिएनन् । माओवादी नेताहरू त्यो बेला साथि बनेर आए ।”

गरिवी हटाउने माओवादी पक्षको उदेश्य मध्यको एक हो । धनी र गरिव विचको खाडल हटाई वैज्ञानीक साम्यवादको समाज निर्माण गर्ने विचार सम्प्रेक्षण गरिएको थियो । सबैले गरिवीको फाइदा उठाउने सामान्ती बर्ग समाजमा व्याप्त भएकोले तिनीहरू बिरुद्ध आवाज उठाउने कसैको हैसीयत थिएन । यस जनयुद्धले हैसीयत दिने काम गर्‍यो । त्यसैले जो गरिवीका कारण पीडीत बनाइएको थियो, उनीहरू माओवादीमा समाबेस भएका थिए ।

ख) बेरोजगार

नेपाली समाजमा रहेको बेरोजगारी समस्या कारणले गर्दा युवा युवतीहरूलाई युद्धमा लाग्न बाध्य पारेको देखिन्छ । बेरोजगारीको कारण मानिसहरू गरिब भएका छन । किनभने बेरोजगार बढे संगै उत्पादनमा कमी, वचतको प्रयोग गर्ने भएकोले गरिव भएको देखिन्छ । बेरोजगार बढे संगै समाजमा देखिएको समस्यामा घाइते अपांग संघका सचिव थापा भन्नु हुन्छ- गरिवीको कारणले स्कूल पढ्दा-पढ्दै विचमा छोड्ने साथीहरू आफु संगै पढेका बताए । त्यसरी स्कूल छोड्ने दर बढ्यो । उनी भन्छन :- रोजगार छैन जसको कारण बेरोजगारी भएर बस्नु पर्यो । रोजगारीको खोजीमा निस्कदा पढाई नभएको कारण न्युन स्तरको काम गर्नु पर्ने बाध्यता आइपर्थ्यो। त्यहि कामपनि सहज रूपमा उपलब्ध भएन । त्यसरी काम गर्न जादा अति न्युनतम दरमा काम गरेको, त्यसमा पनि समयमा ज्याला नपाइने, ज्याला माग्दा उल्टो आरोप लगाउने गरेको सम्भ्रंछन । अझ तोकिएको समय भन्दा बढी काम गर्नु पर्ने, आफ्नो कुराको सुनुवाई नहुने र उत्पीडन भएरै बस्नु पर्ने अवस्था पनि आइपर्थ्यो । त्यसमा गाली-गलोज, कुटपिट सामान्य नै मान्दा हुन्थ्यो । जितिनै ज्यादाती भएपनि सहेर बस्नु पर्ने ,

कदम कदाचित आवाज उठाएमा कामबाट हातधुनु पन्थो । बेरोजगारी समस्याले गर्दा आर्को ठाऊमा काम पाउन मुस्किल हुने बताए । विशेषतः स्कूलका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षकबाट कार्यक्रमहरूमा सहभागी गराएर यस्तो ज्यादती विरुद्ध लड्नु पर्छ भन्ने चेतना जगाएको कारण पनि माओवादीमा प्रवेश गरेका थिए । यसको परिणाम स्वरूप मानिसहरू माओवादीमा प्रवेश गरे । मकवानपुरका न्युसार थर भएका ४८ बर्षिय (पुरुष) उत्तरदाता आफ्नो माओवादीमा समावेस वारे यस्तो विचार व्यक्त गरेका छन :

“मेरो घर मकवानपुर जिल्ला हो । मैले आर्थिक अभावको कारण १४ वर्षको उमेरमा स्कूल छोडेर कामको खोजीमा भौतारिएको थिय । घरको स्थितीले कामको खोजीमा स्कूल छोडेर साथीहरू सँग गलैचामा काम गर्न काठमाडौँ आए । ३-४ दिन काठमाडौँको गल्लिमा भौतारीए पछी बल्ल काम पाइयो । खान बस्न सहित महिनाको रु १०००/-दिने सर्तमा काम गरियो । दिन भरि १६ घण्टाको दरमा काम गर्नु पर्थ्यो । साहुले गालि गर्ने , नोकरी बाट निकालेर आर्को मान्छे राख्ने धम्की दिने पनि गर्थ्यो । हामि नोकरी बाट निकाल्ने डरले जतिनै ज्यादति भएनी चुपचाप लागेर बस्थ्यौ । ६ महिना सम्म तलब (पैसा) दिएनन, माग्न जादाँ खानामा खर्च भएको भन्दै उल्टो थर्काय । त्यस पछी काम छोडेर गलैचा साहु सँग पैसा माग्न पहल गर्यौ, तर कहिँ बाट पनि पहलीकदम भएँन, मनमा रिसको आगो थियो । कहाँ व्यक्त गर्ने ठाउ थिएँन । आर्को ठाउँतिर काम पनि खोज्यौ तर काम पाइएन । धेरै दिन काम खोजेर बस्न पैसा पनि थिएँन र घर फर्कियो । त्यसको विरुद्ध लड्न माओवादी प्रवेस गरे ।”

बेरोजगारी हटाउने माओवादी पक्षको उदेश्य मध्यको एक हो । बढ्दो बेरोजगारीले आर्थिक अभाव हुने, घरवार छोडेर कामको खोजीमा हिड्नु पर्ने ,काम पाइएमा न्युन ज्यालामा काम गर्नुपर्ने ,चरम श्रम सोसण हुने भएकोले उत्पीडनमा परेका थिए । यसको विरोध नगरे सम्म सामाधान हुदैन भन्ने भावाना सँग सहमत हुदै माओवादीमा समावेस भएका थिए ।

ग) जातीय उत्पीडन

नेपाली समाजमा जातिय उत्पिडन पनि माओवादीमा सहभागी गराउने आर्को कारण हो । जसले गर्दा केही उत्तरदाताहरू जनयुद्धमा सहभागी भएका थिए । जातको आधारमा हुने भेदभाव र उत्पीडन नेपाली समाजमा जरो गाडेर बसेको छ । केही उत्तरदाताका अनुसार जातको आधारमा हुने छुवाछुत, तिरस्कारपूर्ण व्यवहार अपहेलना, सभा-समारो, मठ मन्दिर प्रवेशमा रोक जस्ता सामाजिक कार्यहरूमा हुने बहिष्करण पर्ने गरको बताए। सिन्दुपाल्चोकका उत्तरदाता बि.क.आफु प्रति गरेको दुर्व्यवहार सम्झदै भन्छन्- “हामीलाई मन्दिर आसपास पनि आउँन दिदैनथ्यो, आएको देख्यो भने लौरो बोकेर पिट्न आउथे, हामीले उनीहरूलाई भुक्केर छोयो भने आफुलाई नुहाएर सुनपानी छर्किन्थ्ये ।” सबै भन्दा बढी समाजमा दलित समुदायहरू उत्पिडनमा परेका छन् भने अन्य समुदायकाहरू दलितको दाँजोमा कम उत्पिडनमा परेका छन् । विद्यमान रहेको हलि प्रथा, बालीधारे प्रथा, कमैया प्रथा जस्ता प्रथाले नेपाली समाजको जातिय उत्पीडनलाई देखाउछ । दलित उत्तरदाताहरूको अनुसार राज्यले नै हामीलाई जातीय उत्पिडनमा पारेको भनेर जोड दिन्छन् । उत्तरदाताहरूले जातको मुद्दा उठाउदा उपहास गर्ने, हासो वा हेला गर्ने, खास जातिको नाममा काम थुपार्ने, जातकै कारण बञ्चित गर्ने, जातकै आधारमा धारा-इनार, अलग-अलग राख्ने, गल्लिले ठुलो जातको धारा वा अन्य सामान छोएमा कुटपिट गर्ने, होटलमा चिया खादा आफैले गिलास धुनुपर्ने, खाएको भाडा घाममा सुकाएर मात्र भित्र लैजाने जस्ता प्रवृत्ति रहेको बताए। माओवादीमा हेर्नेहो भने जो उत्पिडन छन् । उनीहरू मात्र माओवादीमा सहभागी भएका छैनन् । माओवादीमा यस्ता प्रकारका जातिय उत्पीडन विरुद्ध लड्नुपर्छ भन्ने उच्चवर्ग समेतका मान्छे पनि माओवादीमा प्रवेश गरेकाछन् । रोल्पाका सार्की, ४० वर्षीय दलित (पुरुष) का अनुसार माओवादीमा प्रवेश गर्न जातिय उत्पिडन रहेकोमा उनको विचार यस्तो रहेको छ :

“हाल काठमाडौँमा डेरा बस्दैआएको छु । उपल्लो जातका समुदायले प्रयोग गर्ने इनार हामिले प्रयोग गर्न पाउदैनथ्यौं हामिबस्नु पर्ने ठाउँ पनि तल्लो बेसीतिर बस्नुपर्थ्यो, मान्छेलाई मान्छेको व्यवहार नगरेको देख्दा अस्याध्यै चित्तदुख्यो । तिनीहरू वर्ष भरी काम गरेको ज्याला नदिने, अन्न दिएर कामको ज्याला सुल्यबनाउने गर्थे । हामीलाई छुवाछुतको नाममा मन्दिर जान नदिने, बिहे

,वर्तवन जस्ता कार्यहरूमा समावेश गराउदै थियो, यदी गराएमा टाढा बारीको पाटोमा बस्नुपर्थ्यो मुखियाहरूको ऋणको भार सधै बोक्नु पर्ने , समाजबाट हरेक क्रियाकलापमा वञ्चित गरेको देखेर आजित भएको थियो, यसबाट कसरी मुक्ती पाउन सकिएला भन्ने मनमा विचारहरू उठीरहेको बेला माओवादीले उठाएको मुद्दाहरूले जातीय छुवाछुत, जातीय उत्पीडन हटाउने मुद्दा सँग साभा मुद्दाको रूपमा देखा परेपछि माओवादीमा प्रवेश गर्नुपर्छ, अनि मात्र मुक्ती सम्भव छ भन्ने लागेर माओवादीमा प्रवेश गरेको हो ।”

जातीय उत्पीडन हटाउने माओवादी पक्षको उद्देश्य मध्यको एक हो । जातीय उत्पीडनले सबै भन्दा बढी प्रभावीत दलित समुदायका परेको छ । जातको आधारमा मान्छेलाई मान्छेको जस्तो व्यवहार गर्न नसक्ने समाजको विरुद्ध युद्ध थालनी गरिएकोले माओवादी प्रवेश गरेका थिए ।

घ) लैंगिक विभेद

नेपाली समाजमा परिवार तथा सामुदायिक तहमा महिला माथि हुने लैंगिक विभेदले यूवतीहरूलाई जनयुद्धमा सहभागि हुन उत्प्रेरणा गरेको देखिन्छ । महिलालाई जहिले पनि चार-दिवारमा विवहाको नाममा सिमीत राखियो । रामेछापकी उत्तरदाता गौतम थरकी महिला भन्छन् -“यो समाजले महिलाको नाममा सम्पतीको हक छिन्ने काम मात्र गरेको छ । महिला भएकै कारण अत्याचार सहनु पर्ने, बोक्सीको आरोप खेप्नु पर्ने, विधवाको नाममा अर्को बिबहा गर्न नपाइने र महीला भनेको पुरुषको स्वामित्वमा बस्नुपर्ने बुझाई छ । यो कुनैपनि हालतमा न्याचित छैन ।

उत्तरदाता महिलाहरूले महिला पुरुष भन्दा कमजोर हुन्छ भन्ने बुझाईले काममा राख्न नचाहने र यदी राखेमा कम ज्यालामा राख्ने प्रवृति समाजमा बिधमान रहेको बताए । उत्तरदाताका अनुसार महिलाहरूमा पनि अझ बढी दलित महिलाहरू दोब्बर हिंसामा परेका छन् । अझ भनौ दाइजोको नाममा कुटपिट देखि महिलालाई जलाउने काम पनि भएको थियो । कतिपय महिलालाई सम्बन्ध विच्छेद गरी घर निकाला गरिने काम पनि भयो। छोरोलाई पढाउने , छोरीलाई शिक्षाबाट वञ्चित गरियो ।

उत्तरदाताका अनुसार-महिलाको सम्पत्तीको हक छिनेर निहत्ता बनाइयो । जसले गर्दा जति शोषण गरेपनि त्यो ज्यादती खपेर बस्नु पर्ने बाध्यता देखिएको कुरामा जोर दिएका थिय । अझ यस्ता किसीमका पुरुषको हिंसात्मक क्रियाकलापहरू आफ्नो भाग्यको खेल हो भनी त्यसलाई सहज रूपमा लिने र जति अन्यायमा परे पनि त्यसको विरोध गर्न नसकेको बताए ।

माओवादीले महिला मुक्तिका कुराहरू, लैंगिक विवेदका कुराहरू स्कूल, सार्वजनिक स्थानहरूमा, कार्यक्रमहरू मार्फत जागरण गरिएको थियो । त्यसको प्रतिस्वरूप माओवादीमा सहभागी भएका थिए । जुम्लामा महिला प्रतिको व्यवहार र दृष्टिकोणलाई आत्ममुल्यांकन गर्दै रानावत थरकी ३४ वर्षीय महिला उत्तरदाता लैंगिक विभेदको कारण माओवादीमा प्रवेश गरेको बारे यस्तो विचार व्यक्त गरेका छन् :

“हाम्रो समाजमा महिलालाई बच्चा पाउने साधनको रूपमामात्र हेर्ने गर्थ्यो ,महिलाको नाममा कुनै सम्पत्ति नभएको कारण महिलाहरू हेपिएको कुरा पछि मैले बुझे महिला छाउपडी हुदा अलगगै बाहिर वा ओडार मा बस्नुपर्ने त्यसबेला यौन शोषण देखि सर्पको टोकाईबाट अकालमा मर्नु पर्ने । महिलाहरूले बाल बच्चाहरूको स्याहार सुसार गर्नुपर्ने, खाना बनाउने, ,छोरालाई स्कूल पढाउने छोरीलाई काममा लगाउने, सानो उमेरमा विवाह गर्दा अकालमा मृत्यु हुन पर्ने जस्ता महिलाका समस्या महिलाले मेरो काम हो जसरी पनि गर्नु पर्छ, भोग्नु पर्छ भन्ने विचार थियो, त्यो माओवादी पार्टीको कार्यक्रमहरूमा जाँदा महिलाको काम नभएर महिलाहरू प्रति गरिएको लैंगिक विभेद रैछ भन्ने कुरा थाहा भयो। यस्ता बेतिथिबाट बाहिर आउन सकिन्छ भन्ने थाहा भएपछि अब महिलालाई यस्तो विभेदकारी समाजबाट मुक्त दिलाउनु पर्छ भनेर म लगाएत ३० जना महिला एकै चोटी माओवादीमा प्रवेश गरेको थियो ।”

लैंगिक हिंसा हटाउने माओवादी पक्षको उद्देश्य मध्यको एक हो । वर्षौं देखि महिला हिंसा समाजमा व्याप्त छ । महिला भएको कारण विभेद, तिरस्कृत र अपहेलना सहनु पर्ने अवस्था थियो । त्यसैले लैंगिक हिंसा अन्त गर्न माओवादीमा प्रवेश गरेका थिए ।

ड) वर्गीय असमानता

जनयुद्धमा सहभागी हुनको कारण मध्ये सामाजिक व्यवस्थामा वर्गीय मुक्तिको मुद्दा पनि एक हो । लगभग सात दशक अघिदेखि नेपालको राजनीतिक आन्दोलन र परिवर्तनको प्रक्रियामा वर्ग संघर्ष, वर्गीय आन्दोलन, वर्ग असमानता, वर्गीय मुक्तिका मुद्दा सम्बन्धि अवधारणा सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुँदै आएको थियो । घाइते अपाङ्ग महासंघका सचिव थापा भन्नुहुन्छ -“जनयुद्धमा माओवादीको प्रमुख मुद्दाको रूपमा वर्गीय असमानताको अन्त्य नै अगाडी सारिएको मुद्दा हो ।”

माओवादी आन्दोलनलाई हेर्ने हो भने सबै वर्गका मानिसहरू जनयुद्धमा सहभागी भएका थिए । तर पनि माओवादी आन्दोलनमा भने निम्न वर्ग र मध्यमवर्ग बढी जसो माओवादीमा सहभागी भएको उत्तरदाताहरू सहमति जनाउँछन्। सिन्दुपाल्चोकका उत्तरदाता बि.क. भन्नुहुन्छ-“माओवादी आन्दोलनमा उत्पिडनमा परेका र ओभेलमा परेका मात्र सहभागी भएको छैन, उत्पिडनको विरुद्ध लाग्नु पर्छ भन्ने उच्च वर्गका व्यातिहरू पनि माओवादीमा सहभागि भएका थिए । त्यो नै यस आन्दोलनको सकारात्मक पक्ष हो । उत्तरदाताहरूको भनाइ अनुसार राज्यमा केही मुष्टी भरका मान्छेले अत्याधिक मात्रामा दोहन गरेको बताए । उनीहरूको न्यूनतम संख्या भएको अबस्थामा पनि देशको कूल आयको अधिकतम हिस्सा हात पारेको आरोप लगाउँछन् ।

माओवादीले जनताको मासमा माथिल्लो वर्गले गरेको शोषणको कारण देशमा व्याप्त मात्रामा गरिबी, बेरोजगारी र विकास गर्न नसकेको प्रचार-प्रसार गरेर जनचेतना फैलाउने काम गरिरहेको थियो । वर्गीय असमानताको बारेमा स्कुल , राति गाँउमा हुने गोष्टि र माओवादीको कार्यक्रमबाट बुझ्न पाएको उत्तरदाताहरूले बताए । ति उच्च वर्गका, सिमान्तकृत, मुखिया, जमिनदारीहरूले कहिले ऋणको नाममा खेतबारी कब्जा गर्ने, कम ज्यालामा काम गर्न लगाउने, अझ केही बाली दिएर वर्ष भरी काम गर्न लगाउने जस्ता प्रवृत्ति समाजमा आफुले भोग्ने गरेको उत्तरदाताहरूले बताए ।

वर्ष भरी मेहनत गरेर आफुलाई वर्ष भरि खान नपुग्ने, उत्पादनको स्रोतमा उच्च वर्गको पहुँच हुने खालको असमान प्रवृत्ति भएकोले त्यसको विद्रोह स्वरूप “जसको जोत उसको पोत” भन्ने नारा सहित कम्युनिष्टहरूले त्यसको आन्दोलन बेला-बेलामा चर्काउँदै

थियो । त्यसवेला समान्तवाद विरोधी किसान आन्दोलन, मोहियानी हक, भूमि सुधार मुद्दा उठाउदै पनि आएको थियो । त्यस बेला मजदुर आन्दोलनहरू पनि उठ्दै आएको थियो । तर यसले ठूलो रूप लिन सकेको थिएन । यस जनयुद्धले यसको ठूलो रूपमा स्थापित गर्यो । माओवादीले यो उच्चवर्गका व्यक्तिहरूले कहिले सबै जनताको समानताको नाममा , कहिले गरिब हटाउने नाममा , कहिले विकाशको नारा दिदै ऋण र अनुदान वाट ठूलो हिस्सा ञ्वाम पारेको आरोप लगाउदै आएको थियो । यसले जनतालाई सिमान्त तर्फ धकेल्ने , कङ्गालीकरण र गरिवी तर्फ धकेल्ने सम्भावना दर्शाउदै यसको विरुद्ध आन्दोलनको अवश्यकता भएको थियो । यस क्रान्तिलाई सफल पार्ने आह्वान गरिएको थियो । जसको परिणाम स्वरूप वार्गिय मुक्तिको लागी आफ्नो स्वामित्व हक अधिकारको लागी माओवादीमा प्रवेश गरेका थिए । नेपाल थर भएका ३६ वर्षीय पुरुष उत्तरदाताको माओवादीमा प्रवेश गर्नुको कारण वर्गीय असमानता रहेको पुष्टि गर्दै यस्तो व्यक्त गरेका छन :

“मेरो घर काभ्रे जिल्ला हो । हाल काठमाडौँ बस्दै आएको छु । हामि संग धेरै जग्गा जमिन नभएकोले जमिन्दारको खेतमा उत्पादन गरे बापत केहि अन्न प्राप्त गर्थौं, त्यसले वर्ष भरि खान पुग्दैन थियो । कसैको जग्गा जमिन विधौ-विघा कसैको घर घरेडी मात्र हुनु यो कस्तो वितरण हो जस्तो लाग्थ्यो । अझ जो दुख गरेर उत्पादन गर्ने उसैसंग उत्पादन नहुनु कस्तो बेमेल अवस्था जस्तो लाग्थ्यो । माओवादी संगको भेटघाट पछि विचार साटासाट भयो। त्यहाबाट हामी वर्गीय उत्पीडनमा परेको थाहाभयो । अब यसको आवाज उठाउनु पर्छ , भनेर माओवादीमा लागे ।”

वर्गीय उत्पीडन हटाई समान व्यवहार गरि समाज निमाण गर्ने माओवादी पक्षको उदेश्य मध्यको एक हो । सधै भरी सामन्ति वर्गले उत्पादनको स्रोत माथि प्रभुत्व जमाइरहने, कसैको जग्गा जमीन विगौ विगा हुने , कसै संग १ -२ महिना पनि खान धौ धौ हुने अवस्था, केही अन्न दिएको भरमा वर्ष भरि श्रम शोषण गर्ने जस्ता वर्गीय शोषणवाट वर्गीय उत्पीडन हुने प्रक्रीयालाई रोक्न माओवादीमा प्रवेश गरेका थिए ।

च) पहिचानको सवाल

जनयुद्धमा सहभागि हुनुका कारण मध्ये पहिचानको पनि एक महत्व पूर्ण कारणको रूपमा रहेको छ । माओवादीमा सहभागी हुने उत्तरदाता साथिहरू आफुलाई राज्यले नै जातका आधारमा, क्षेत्रका आधारमा पिछ्छाडी पारिएको दावा गरे । साथै निश्चित वर्गको हातमा पहुँच र राजनिति शक्ति भएको कारण कतिपय धर्म, भाषा, संस्कृति लुप्त अवस्थामा पुगेको बताए । उनीहरू के सम्म पनि दावा गर्दछन भने आफ्नो पहिचान संविधानमा नकोरे सम्म राज्य भित्र सरणार्थी जस्तो जिवन जिउनु पर्ने अवस्था आउन सक्छ । केही उत्तरदाताहरूले आफु आदीवासी-जनजाती भएर मुलवासी हुदा पनि आफ्नो पहिचान खतरामा पर्ने देखिएकोले क्रान्तिको आवश्यकता परेको जिकिर गरेका थिए । आफु र आफ्नो समाजलाई लामो समय सम्म राज्यले जात-जाति, लिङ्ग, भाषा, संस्कृतिको आधारमा पिछ्छाडी पारेपछि आफ्नो पहिचान बनाउन संघर्षगर्नु परेको बताए । रुकुमका उत्तरदाता घर्ति मगर भन्नुहुन्छ: -“म आदीवासी जनजाति हु । म यहाँको मुलवासी हो । म यहाँको मुलबासी भएर पनि आफ्नो पहिचान नहुनु भनेको राज्यले नै हामीलाई दमनकारी भुमिका निर्माण गरेको हो । मेरो जातजातिको आधारमा बहुमत हेर्ने हो भने तेस्रो श्रेणीमा पर्छ तर पनि राज्य सत्तामा पहुँच र प्रतिनिधित्व नै छैन ।”

माओवादीले शासक वर्गले राज्यमा सम्बोधन र स्थापित गर्दै समावेशी समानुपातिक पहुँचयुक्त प्रतिनिधित्व गराएर हरेक क्षेत्रको विकास नगरेको र राज्य तथा साशक वर्गबाट हुने सुविधा वितरणमा असमानता अधिकारमा विभेद गराएको तथा त्यसलाई न्यूनीकरण अनि उन्मुलन गर्ने खालको नीतिको अभावले गर्दा केही जात-जाति तथा आदिवासी जनजाती समुदायहरूले आफ्नो पहिचान हराएको र सबै क्षेत्रमा धेरै पीछ्छाडी पारेको जिकिर गर्दै आएको थियो। साथै स्कुलमा विध्यार्थीहरूलाई गाँउ-गाँउ, बस्ति-बस्तिमा भेला गरेर छलफल गरेको उत्तरदाताहरूले बताए । रामेछापका ४० वर्षीय (पुरुष) उत्तरदाता थापाले आफ्नो पहिचानको लागि माओवादीमा सहभागी भएको सवालमा यस्तो भनाई व्यक्त गरेका छन् :

“मेरो जन्मथलो रामेछाप हो । हाल काठमाण्डौमा बस्दै आएको छु । म जनजाति आदिवासी भएकोले म यहाँको मूलवासी हु । मेरो समाजको बहुमत हुदाहुदै पनि मेरो भाषा, संस्कृति र पहुँच हुन् नसक्नु राज्यमा आसिन प्रभुत्व

बर्गको दमनकारी सोच हो । समावेशी समानुपातिक पहुँचयुक्त प्रतिनिधित्व गरेर हरेक क्षेत्रको विकास नगरेको र राज्य तथा साशक वर्गबाट हुने सुविधा वितरणमा असमानता अधिकारमा विभेद गराएको तथा त्यसलाई न्यूनीकरण अनि उन्मुलन गर्ने खालको नीतिको अभावले एउटा समुदाय नै ओभेलमा पारिएको मैले बुझ्ने मौका पाए । यसले हाम्रो पहिचान गुम्ने डर र हाम्रो सन्तति दोस्रो दर्जामा बस्नु पर्ने अवस्था आउनसक्छ भन्ने जानकारी भएपछी माओवादीले उठाउदै आएको पहिचानको मुद्दाहरूमा साथ सहयोग दिनुपर्छ भन्ने लागेर माओवादीमा प्रवेश गरेको हु । तर शान्ति सम्झौता भएर डेड दशक वितीसक्दा पनि हामीले न्याय पाएनौ । पहिचानको लागि हामीले एकपटक युद्धको आवश्यक ठानेर जनयुद्धमा उभिएको थियौ तर अझै पनि पहिचानको सवाल अस्पष्ट रहेकोछ ।”

आफ्नो पहिचानको लागी राज्यले समानुपातिक ढंगले जनसंख्याको आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने वातावरण बनाउनु पर्छ भन्ने चेतना विभिन्न सुचनाबाट विकास गर्ने मौका पाएको थियो । त्यसमा पनि माओवादीले आफ्नो पहिचान गुमेका व्यक्तिलाई आफ्नो पहिचानको लागी लड्न अहवान गरेको थियो । पहिचानको मुद्दाको बारेमा चेतना बढे पछि माओवादीमा सहभागी भएको देखिन्छ ।

४.३ जनयुद्धमा घाइते अपाङ्गताहरूको दृष्टीकोण र अनुभव

घाइते अपाङ्गताहरूको पार्टी प्रतिको दृष्टीकोण र अनुभवलाई हेर्ने हो भने दुई चरणको अवस्थालाई अलग-अलग बुझ्नु पर्छ । जनयुद्धको अवधिमा घाइते अपाङ्गता भई शान्ति सम्झौता नभए सम्मको अवधीलाई पहिलो चरण र शान्ति सम्झौता पछिको अवधीलाई दोस्रो चरणमा छुट्याईएको छ भने यि दुई चरणका दृष्टिकोण र अनुभव फरक-फरक रहेको छ ।

क. जनयुद्धको अवधिमा घाइते अपाङ्गताहरूको दृष्टीकोण र अनुभव

जनयुद्धको अवधिमा घाइते अपाङ्गताहरूलाई विभिन्न समस्याका बावजुत पनि व्यवस्थापन गर्न ठुलो चुनौतीपूर्ण कार्य रह्यो । घाइते अपाङ्ग महासंघका सचिव थापा भन्छन-“माओवादी पार्टीलाई घाइते अपाङ्गताको उचित व्यवस्थापन विना युद्ध सफल

बनाउन सम्भव थियन । घाइतेको न्याय र सुरक्षाको निम्ती मात्र नभएर जनमुक्ति सेनाको मनोबल बढाउन पनि आवश्यकता थियो । त्यसैले घाइते अपाङ्गताको व्यवस्था गर्न आर्थिक अवस्था केन्द्रमा रहेपनि त्यसको अलवा साथ-सहयोगको साथै विभेद रहित वातावरण आवश्यक बन्यो । रामेछापका श्रेष्ठ ३७ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता साथिहरूले घाइते हुदा सहयोग गरेको प्रति यस्तो भावना व्यक्त गरेका छन्:

“म घाइते भएको वेलामा साथीहरूले साथ सहयोग गरेको देखेर अत्यन्तै भावुक र हर्षित भएको थिए । साथिहरूले मरिमेटी साथ सहयोग गर्दा पिडाहरूलाई महसुस गरिन् । मैले साथीहरूले सहयोग गरेको देखेर साथी र पार्टी प्रति गर्व महसुस गरे । साथीहरूले कुनै किसिमको गुनासो र मनमा कति पनि खेद प्रकट गरेनन् । साथीलाई कसरी बचाउन सकिन्छ भन्ने ध्यान मात्र थियो । घरपरिवारको मान्छेहरू केहि दिनमा नै झन्झट मान्न सुरु गर्थ्यो होला तर साथिहरूले झन्झट कहिल्यै मानेनन् । युद्धको समयमा संगै संगै बाच्ने भनि खाएको कसम साथीहरूले पुरा गरे ।”

माओवादी पार्टीले घाइते अपाङ्गताको तत्काल प्राथमिक उपचारको लागि आफ्नो क्याम्प तयार गरेको र केही विशिष्ट प्रकृतिका उपचारकोलागी नेपालका केही अस्पताल र जटिल प्रकृतिका उपचारको लागि भारत सम्म लैजाने व्यवस्था गरेको घाइते अपाङ्गहरूले बताए । तर अस्पतालको सिमितताले गर्दा अस्पताल सम्म पुर्याउन दुर-दराजका ठाउँबाट महीनौ सम्म लाग्ने गरेको बताए सेनाले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र पारेका माओवादी सेना होस वा घाइते अपाङ्गता होस याताना दिएर पार्टी छोड्न बाध्य बनाउने , कतिपय याताना सहन नसकेर मृत्यु पनि भएको बताए । रामेछापका ४० वर्षीय पुरुष उत्तरदाता लामाका अनुसार घाइते भए देखि अस्पताल सम्मको यात्रालाई सम्झदै यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“बेनि बजारमा कार्यक्रम गरिरहदा सेनाले एक्कासी चारै तिरबाट घेरा हालेर गोलि चलाएपछी सेनाको गोली लागेर घाइते भएको थिए । त्यस बेला घाइते भई जिवन र मरणको दोधारमा १५ दिन सम्म अलपत्र अवस्थामा रहे , कहिले बेहोस हुने कहिले चेत आउने अवस्थामा रहदा गोलि लागेको खुट्टामा किरा परेको रहेछ । १५ दिन पछि साथिहरूले मलाइ भेटेर अस्पताल सम्म पुर्याए । मलाइ साथीहरूले सेनाबाट बचाउँदै अस्पतालसम्म पुर्याउदा एक महिना

लागेको थियो । अस्पतालसम्म पुग्दा ढिला भएकोकारण खुट्टा काट्नु पर्यो । बाटोमा सेना सँग बचाउँदा बचाउदै पनि सेना सँग भेट भयो । साथीहरूले रुखवाट लडेर घाइते भएको भनि भुटो बोलेर सेना बाट बचाए । अस्पतालमा पनि सेनाले वेला वेलामा छड्के हान्दा डाक्टरले “स्टोर रुम” मा लगेर बचाए ।”

उपचारपछि घाइते अपाङ्गहरू पुनःपार्टीमा जोडीय र अन्य घाइते अपाङ्ग जो उपचारको क्रममा थिए उनीहरूलाई साथ सहयोग देखि हेरचाह गरेको बताए । युद्धको समयमा अग्रपंती मा लड्ने लडाकुहरूलाई साथ सहयोग गर्ने , हातहतियार देखि आवश्यक पर्ने सामग्री पुर्याउने, सहयोगी समुहलाई सहयोग गर्न भागलिने गरेको बताए । कहिले काही सहयोगी समुहमा युद्धमा सहभागी हुने क्रममा अग्रतामा भएको जनमुक्ती सेना सहदत हुदा उक्त रिक्त ठाँउमा हतियार लिएर अग्रपंतीमा लडाई गर्न उभीएको अनुभव पनि बताए । तर पार्टीले भने लडाई लड्नको लागि कुनै दबाब नदिएको आफ्नै रहरले युद्ध लडेको बताए । रामेछापकी जनमुक्ती सेनामा कार्यरत महिला कमान्डर गौतम भन्छिन- “म घाइते भएर पनि तिन पटक युद्ध लडे, तिनै पटक घाइते भए, घाइते भएपछी सहयोगी समुहमा जमुक्ति सेनाको सहयोगी भएर गए तर पछी युद्धको बेला अग्रपंतीको साधिको मृत्यु भयसी त्यो ठाउ नेतृत्व लिदा पुनःघाइते भए । त्यो बेला लडेर सहिद हुन पाए, त्यो युद्धमा सफल भएको सोचिन्थ्यो उत्तरदाताहरू घाइते अपाङ्गताहुदा पार्टीले पूर्णरूपमा साथ-सहयोग गरेपनि आफु स्वयम कमजोर भएर युद्धमा सहयोग गर्न नसकेकोमा आत्मग्लानी महसुस गरेका छन । उनीहरू आफुहरू जनमुक्ति सेनाभई अग्रपंतिमा लडेर सहिद हुन पाय आत्मगौरव ठान्दथे । तर दोस्रो समुहमा सहयोगी भएर काम गर्दा आफुलाई दोस्रो दर्जाको मानिस भएर बच्नु परेको बताए । जनमुक्ति सेनाका कमान्डर लामा(पुरुष)घाइते अपाङ्गता भै रहदाको क्षण सम्झदा भावुक बनेका थिए । उनी भन्छिन:-“घाइते भई जमिनमा लडीरहदा मनमा अनेकौ किसिमका अर्न्तसघर्षहरू दौडियो । त्यो समयमा सेनाको आतङ्कले न त अरुलाई सहयोग गर्ने माहोल तयार भयो न त सहयोग लिने वातावरण भयो । केवल आफै संगको अन्तर द्वन्द्व हार्ने कि जित्ने मात्र खेल भयो । कति वेला आफु - आफै प्रति प्राणत्यागुकी भन्ने भाव जागृतपनि भयो तर आफ्नो मनलाई दरो पादै अन्त्यमा देश र जनताको मुक्तिका लागि हिडेको योद्धाले युद्धमा भावनामा बग्नु हुदै न भन्ने सोच विकास गरे।”

उत्तरदाताहरूको अनुसार सेनाले बेला बेलामा छड्के र सुराकी अस्पतालमा गर्ने गर्थ्यो । त्यसको साथै घाइते अपांगलाई सुराकीको आधारमा समात्न आउदा डाक्टरहरूले घाइतेलाई बचाउन ट्वाइलेट, स्टोर रूमहरूमा लुकाउने गरेको र लुकाएको आरोपमा डाक्टरले समेत सेनाको हातबाट कुटाई खाएको बताउछन् ।

घाइते अपाङ्गता भएदेखि सान्ति सम्झौता सम्म शाररिक पिडा भएपनि साथी भाइ र पार्टी को पूर्णसहयोग रह्यो । उनीहरूले जुन मुद्दा लडिरहेका थिय । सही रूपमा चलिरहेको महशुस गरेको थिय । साथै सेनाको आतंक जितिनै भयपनी कुनै प्रभाव बिना लडिरहेका थिए ।

ख. शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताको दृष्टीकोण र अनुभव

उत्तरदाता मार्शल (पुरुष) भन्नुहुन्छ:-“शान्ति सम्झौता नहुने ज्यालसम्म घाइते अपाङ्गताहरूको शाररिक पिडा मात्र थियो । पार्टीले उपचार देखि रेखदेख गरेको थियो तर शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गकोलागि व्यवस्था र पुनःस्थापना गर्न शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोगको गठन, सत्य निरूपतथा मेलमिलाप आयोग , अन्तरिम राहत कार्यक्रम स्थापना भयो । तर यी आयोगहरू स्थापनाको ढिलाईको कारण र त्यसको कार्यन्वयनमा पनि जटिलता आएको कारण घाइते अपाङ्गताहरूको शान्ति सम्झौता पछि “कालरात्री” नै स्थापितभयो । यी आयोगले कार्य योजना ढिला कार्यन्वयनमा ल्याएको कारण माओवादी क्याम्पबाट घर निस्किय पछि दुर्दशा सुरु भएको उत्तरदाताहरूले बताए । साथै यि आयोगहरू घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्पष्ट रूपमा किटान गरेर योजना बनाइएको थिएन ।

घाइते अपाङ्गताको सेवा-सुविधाहरू अस्पष्ट खुलासा भएकोले घाइते अपाङ्गहरूले केहीले मात्र सेवा सुविधा प्राप्त गर्न सके , अरु अन्यौलमा रहेको घाइते अपाङ्गहरूले बताए । जनमुक्ति सेना समायोजन भएकोले अवकास चाहने र अयोग्य भएकाहरूले एकमुष्ट रकम लिएका थिय । घाइते अपाङ्गता स्वतरूपमा अयोग्य भई सकेपछि जनमुक्ती सेना तर्कबाट घाइते अपाङ्ग भएका व्यातिले मात्र एकमुष्ट रकम प्राप्त गरे । माओवादी कार्यकर्ताका रूपमा कार्यरत नामवलीमा नाम छुटेका घाइते अपाङ्गहरूले उक्त रकम प्राप्त गर्न सकेन । जो ब्याक्तिहरू घाइते अपाङ्ग भई सकेपछि भारत उपचारगर्न गएका थिए । उनीहरू उपचार पछि भारतमै आफन्तकोमा वस्दै आएका थिए । उनीहरूको नमावली छुट्यो , उत्तरदाता

वि.क.(पुरुष) भन्नुहुन्छ- “घाइते अपाङ्ग भै सकेपछि मलाई उपचार्य भारतको दिल्ली लगियो । त्यहा पनि सेनाबाट बच्नु पर्थ्यो ।सधै अस्पतालमा बस्ने अवस्था भएन । केहि निको भैसके पछि आफ्नो आफन्तीकोमा बस्दै उपचार गरे । यता शान्ति सम्भौता भएको सुनेको थिए । तत्काल आउँन सकिएन । त्यस बेला नामावलीमा नाम लेख्न छुट्यो ।”

घाइते अपाङ्गहरूको घरको आर्थिक अवस्था द्वन्द्व पश्चात कस्तो अवस्थामा थियो । त्यही अनुरूप राम्रो घरपरिवारको घाइते अपाङ्ग भएको अवस्थामा केही साथ सहयोग मिल्यो र केही सहजता प्राप्त पनि गरे । तर जो आर्थिक रूपले अभावमा परेका घाइते अपाङ्गहरूको त्यस अवधिबाट कष्टकर जिवन देखि वहिष्करण सम्म भोग्नु परेको घाइते अपाङ्गहरूले बताए ।

उत्तरदाताहरूले जनयुद्धको अवधि भरि घाइते अपाङ्गहुदा सबै उपचार खर्च देखि साथ सहयोग र समान व्यवहार गरेको सम्झिदै खुशि पनि व्यक्त गरे । तर खोला तर्प्यो लरौ विर्सियो भने जस्तै नेतृत्वपक्तिले विर्सिएकोमा केही घाइतेहरूले आरोप पनि लगाए । त्यसरी नचिनेको जस्तो गर्दा आफुलाई अत्यन्त पिडा हुने बताए । के का लागी युद्ध लडेको रैछौ भन्नेमा प्रश्न चिन्न बेला-बेलामा खडा हुने बताए । उत्तरदाता भण्डारी(पुरुष) भन्नुहुन्छ- “हिजोको सासक भन्दा कतिपनि फरक रैन-रैछ भन्नेकुरा बुक्न पार्टीको नेतालाई तिन महीना पनि लागेन।” हिजोको वाचा सर्वहाराको मुक्ति नहुनजेल सम्म क्रान्तिमा भन्डालाई भुक्न नदिने र सर्वहारा र श्रमिक जनताप्रति कहिल्यै घात गर्ने छैन, भनेका कुराहरू सबै विर्सिएर पार्टी, कुर्ची र नातावादमा फसे ।

वि.क.भन्नुहुन्छ: “हिजो युद्धका समयमा मर्न लागेका सहिदहरूले युद्ध बढाउन सकेनौ, तपाईंहरू अगाडी बढाउनुस र मेरा सन्ततिहरूलाई (आमा बुवाहरूलाई र छोरा-छोरी लाई) विरताकासाथ लडेको भनि सन्देश सुनाई दिनु भनेको कानमा गुन्जीरहन्छ “ भन्दै भावुक भएका थिय, आज नेताहरूले विसींदा सहिदको सपना चकनाचुर भएको आभास व्यक्त गरे । त्यस्तो अवस्थामा सरकार प्रति सकारात्मक हुन नसकेको बताए । केही घाइते अपाङ्गले पार्टी त्याग गरे तर पार्टी प्रति बितृष्णा जगाए पनि उनीहरूले आफ्नो पार्टीको भित्री संतभाव र प्रेम भने डगमगाएको छैन । नेताहरूलाई जब घाइते अपाङ्गहरूको आवश्यकता पर्छ तब मात्र सम्झिने गरेको घाइते अपाङ्गहरू बताउछन् । घाइते अपाङ्गहरूको नाममा खेलसुरु गरेका छन् । घाइते अपाङ्गताहरू आफ्नो स्वाभिमानमा कुठराघात महसुस गर्छन । आवश्यक परेको बेलामा प्रयोग गर्ने नभए वास्ता नगर्ने प्रवृत्तिले घाइते अपाङ्ग आजित भई सकेको

बताए । यसको परिणाम स्वरूप पत्रकार अन्य कुनै सस्थाहरू समेत अन्तरबार्ता नदीने अवस्थामा पुगेका छन् । आफ्नो इतिहास बताउन चाहँदैनन, स्वार्थ पूर्तिको लागी मात्र प्रयोग गर्ने बुझेका छन्। विशेषतः पार्टीमा विभिन्न खाले अवसरवाद गलत चिन्तन तथा प्रवृत्ती देखा पर्दै आएको र पार्टीमा जनवाद को अभ्यास हुन नसकेकोमा निकै चिन्तित बनाएको बताए ।

सुरुमा युद्ध वर्ग सङ्घर्षको रूपमा सुरु भएतापनि धाइते अपाङ्ग भएपछि अर्न्तसङ्घर्ष र आत्मसङ्घर्ष पनि सशस्त्र युद्धका क्रममा देखीएका सङ्घर्षहरू हुन् । सबैभन्दा विडम्बनाको कुरा समाजमा चलने वर्ग संघर्ष वा अर्न्तविरोध पार्टीमा पनि प्रतिबिम्बित हुनु हो । किनभने अर्न्तविरोध कम गर्न सङ्घर्ष गरेको, त्यसमानै सामेल देखिनु कार्यकर्ता प्रतिको भ्रम र धोका हो भन्ने बुझाई बताएका छन् । गम्भीर प्रकृतिका देखिने घाइते अपाङ्गहरू आफ्नो परिघटनाहरू सहर्ष स्विकार गरेका छन् । थापा भन्नुहुन्छ ; “पहिला घाइते अपाङ्गता हुदा जति शाररिक पिडा थियो । अहिले त्यो चरण पार गरिसके । तर अहिले हामीलाई शाररिक पिडा भन्दा पनि मानसिक पिडा ज्यादा रहेको छ । समाजले वहिष्करण, अपहेलना गर्दा, दोस्रो दर्जाको मान्छेमा राखेरे हेरिदिदा, राज्य र पार्टीले सही तरिकाले मुल्याङ्कन र त्यसको भावानात्मक कदर र मानसम्मान सदभावमा ध्यान नदिएको कारण बढी मात्रामा पिडा हुन्छ”

अनुहारमा हल्का मुस्कान छाएको देखिएता पनि उनीहरूको पिडाहरू विलौनाहरू छचल्कि रहेको प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ । हेर्दा स्वाभिमानि देखिन्छन् । देश प्रति चिन्तित र समर्पण भाव भएको बताउछन् । तर उनीहरूको आफ्नो भन्दापनि आफ्नो सन्ततिको उज्जल भविष्य प्रति चिन्तित देखिन्छ ।

मोहरा भन्नुहुन्छ; “आफ्नो साथीहरू क्यान्सर लागेर सहादत प्राप्त गरिसकेका छन्, साथीहरू कतिपयलाई क्यान्सर लागेको छ । तर साथीहरूले त्यसलाई सहर्सस्वीकारेका छन्, आफुलाई पनि क्यान्सर लाग्ने सम्भावना देख्छु, कहिलेकाही मन आतिन्छ, फेरी मनमनै सोच्छु होस् हुनेकुरा भएर छाड्छु,” उनीहरू क्यान्सर लागेमा सहर्ष स्वीकारने अवस्थामा पुगेका छन् । जिवनमा डरलाग्दा घाऊहरू बोकेर पनि आफ्नो आस्थालाई डगमगाउन दिएको छैन । किनकी संघर्षमा जिवन देख्न सुरु गरेकाछन ।

केही घाइले अपाङ्ग समाजमा बहिष्करणमा परे , कोही परिवारवाट नै तिरस्कृत भए । कोहीले उपचारको क्रममा घर-बारी सबै सिध्याए । घाइते अपाङ्ग 'एउटै युद्ध लडेर आएको भएपनि विविधता छ । पहुँच हुने र पहुँच नहुने वर्गमा विभाजन भएका छन् । पहुँच नहुनेको दाजोमा पहुँच हुनेहरूकोसेवा सुविधा देखि पुनःस्थापना केही हदसम्म व्यवस्थित देखिन्छ भने जो पहुँचमा छैन उनीहरू दयनिय अवस्थामा छन् ।

शान्ति सम्झौता पछि सक्रमणकालीन अवस्था भएकोले घाइते अपाङ्गको कुनै पनि मुद्दाहरूमा पहिली-कदम भएन पछि भएको पनि स्पष्ट घाइते अपाङ्गहरूको लागी दृष्यन्त तयार गर्न सकेन, उदस्त (उजाडीएको जिन्दगी) जिवनमा शान्ति सम्झौता पछि जुनवेला उपचार पछि घाइते अपाङ्गलाई घर पठाईयो त्यस बेला राज्यले घाइते अपाङ्गताको लागीकुनै ब्यवस्थापनको निति-नीयम ल्याउन सकेन । घाइते अपाङ्ग प्रतिसत तथा पुनःपुनरावलोकन निर्देशिका, २०७४ ले अहिले आएर मात्र घाइते अपाङ्गताहरूले केहिहद सम्म न्यायको अनुभूति गरेका छन् ।

कतिपय घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको साहाराबिना जिवन सम्भव नै छैन । कसैको मदत नपाए भोक भोकै बस्नु पर्ने अवस्था छ, आत्मसघर्ष घाइते अपाङ्गहरूको मन भित्र चलिरहेको बाताउछन्, तर वाह्य वातावरणले लाचारी बनाई रहेको बताए । घाइते अपाङ्गतालाई एउटा सानो दायरा भित्र सिमीत पारियता पनि खुसी छन् । आफ्नो जिवन प्रति र आफूले गरेको वलिदानप्रति गर्भ गर्दछन । आशावादी छन , क्रान्तिको भविष्य प्रति उनीहरूलाई विचारले उनीहरूको गुमेको हात खुट्टामा शक्ति भरिदिएको छ । उनीहरूको अधिकांश परिवार कठिन जिन्दगीको सामना गरिरहेको छ । राजनितिक पार्टीहरूले वास्ता गर्न छाडेको बताउछन् । आन्दोलानमा जसरी साथीहरूले सहयोग गरेको थिए । त्यसरी नै सहयोग गर्न चाहन्छन । तर विडम्बना भावानात्मक सहयोग बाहेक आफु स्वयम नै पीडा दुःखको पहाडले थिचिएको अवस्थामा साथीहरूलाई सहयोग गर्ने चाहना हुँदा हुँदै पनि टुलु-टुलु हेर्न सिबाय अर्को विकल्प छैन । आफ्नै घरको नाजुक अवस्था छ । अरुको समस्यालाई सुल्झाउन सकिने अवस्था छैन । जसले हेर्नुपर्ने हो त्यो नै विरानो भएको ब्यक्त गर्दछन ।

जब सम्म घाइते अपाङ्गता प्रतिसत तथा पुनःपुनरावलोकन निर्देशिका, २०७४ प्रयोजनमा ल्याईएको थिएन तब सम्म घाइते अपाङ्गताको कालो रात्री को संप्या दिन्छन् । यो वेला नै घाइते अपाङ्गलाई तहस-नहस भएको थियो । घाइते अपाङ्गता प्रतिशत तथा

पुनःपुनरावलोकन निर्देशिका चौथोपटक संशोधनको प्रक्रियामा छ । सुरुमा यसले सबै घाइते अपाङ्गलाई समेटन नसकेपनि हाल चौथो पटक संशोधन गर्दा लगभग सबै घाइते अपाङ्गहरूलाई समेटिने दावि गरेको छ ।

उनीहरूले घाइते अपाङ्ग, महासंघ नामक एउटा संस्था निर्माण गरेका छन्। यसमा सस्थाले घाइते अपाङ्गहरूलाई जोड्ने काम गरिरहेको छ भने सस्थाले घाइते अपाङ्गतालाई सेवा सुविधाको व्यवस्थादेखि पुनःस्थापनाका सवाल गृहमंत्रालयमा भकभककाउने काम गर्दै आएको छ ।

घाइते अपाङ्ग, महासंघका सचिव भन्नुहुन्छ, -“ गृहमन्त्रालयबाट आएको सेवा सुविधाहरू यस सस्थाबाट वितरण हुनु पर्ने दाबी पनि गर्दै आएको छौ ।” तर कतिपय घाइते अपाङ्गता यो सस्थामा पनि पहुँचवाला र राजनितिक शक्ति बढाउन मात्र खडा गरिएको सस्था हो । उनीहरूले घाइते अपाङ्गताको भित्री आवश्यकताका मुद्दा उठाउने नगरेको आरोप लगाएका छन् । यस संस्थाले माओवादी पार्टीमा घाइते अपाङ्गलाई एकबद्धता कायम गर्न सहयोग पुर्याएको छ । जो माओवादी पार्टी प्रति वितृष्णा फैलीएको बेला यो संस्था र जिवीकोपार्जनको लागि ल्याइएको भत्ता कार्यक्रमले पुनःपार्टीमा लाग्ने परिपाटी बनाएको छ । अहिले केही घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू राजनीतिक पृष्ठभूमिमा पनि आबद्ध हुन लागेका छन् । लामा भन्नुहुन्छ ; -“शान्ति सम्झौता पछि घर पनि नयाँ, परिवेश पनि नयाँ बनि सकेको थियो । दशवर्ष घरको आर्थिक अवस्था राम्रो गर्नु पर्नेमा त्यो हुन सकेन । पहिला अधिकास माओवादीमा प्रवेश गर्दा घरको जिम्मेवारी काधमा आइसकेको थिएन । जव गाँउ फर्किए तब पारिवारिक जिम्मेवारी एकैपटक आइपर्यो । एकल जीवनबाट विवहा पश्चात नयाँ एउटा परिवार पनि थपियो । सिमीत जग्गा जमिन अशवण्डाको नाममा बाडफाड भयो । कृषि भूमिबाट खान लगाउन अप्रयाप्त भयो । त्यसमाथि घाइते अपाङ्गताहुदा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने जटिलता देखियो । परिवारको अन्य सदस्य संग आश्रीत हुनु पर्ने भयो । निरन्तर उपचार खर्च देखि विकट दुर्गम क्षेत्रबाट अस्पताल आउने सामर्थता पनि भएन ।”

घाइते अपाङ्गहरूको घरपरिवारका सदस्यहरू जो अन्य पेशा व्यवसायमा लागेका थिए वा आर्थिक सबल गर्न सक्ने परिवारलाई केही सहजता भएपनि जो संग कुनै पनि साथ सहयोग थिएन । उनीहरू जग्गा जमिन बेच्नु वाहेक अर्को विकल्प थिएन । जसले गर्दा घरमा द्वन्द्वनै चलेको थियो । घाइते अपाङ्ग घर परिवारबाट नै तिरस्कृत हुनु परेको थियो ।

कतिपय अवस्थामा श्रीमतीले छोडेर हिडेको घटनाहरू पनि छन् । उत्तरदाता श्रेष्ठ(पुरुष) भन्नुहुन्छ :-“जुन परिवारमा श्रीमान, श्रीमतीले माओवादीमा लागेका थिए उनीहरूको परिवारमा घाइते अपाङ्गतालाई र आर्थिक समस्यालाई समेत स्विकार गरे भने गैर माओवादी परिवारमा भने घाइते अपाङ्गलाई लिएर आपसी मनमुटाप चलेको देखियो । युद्धको समयमा माओवादीमा अन्तरजातिय विवाहालाई स्विकार गरेको भएपनि पछि परिवारमा त्यो कुरा स्विकार गरेनन ।”

त्यस्तो अवस्थामा घाइते अपाङ्गता हुदा अन्तरजातिय मुद्दा र घाइते अपाङ्गलाई हेला गर्ने प्रवृत्ति देखा पर्यो। कतिपय अवस्थामा अन्तर द्वन्द्वका कारण सम्बन्ध विच्छेद हुनुप्यो । त्यो बेला एकल जिवन कष्टकर बन्यो । समाजमा माओवादीको पकड जहाँ राम्रो थियो । त्यहा घाइते अपाङ्गतालाई आदार-भाव प्रकट गरे । भने जहाँ माओवादी प्रति वितृष्णा बढी थियो त्यहाँ घाइते अपाङ्गता हुँदा गाउँ समाजले अपहेलना ,तिरस्कार गरेको हुदा गाऊँ वाट नै वहिष्करणमा परेका थिए ।

भौगलीक विकटताका कारण हिँडडुल गर्न कठिनाई भएको थियो । समाजमा विवाहा, युवा क्लव , सामाजिक संघसस्था , वडा कार्यालय, आमा समुह जस्ता ठाउमा सामाजीक जमघट हुन्छ । त्यहा घाइते अपाङ्गहरू जान अपहेलित महशुस गरेको बताए भने अधिकासले आफ्नो ठाऊ छोड्ने र एकान्तमा बस्न रुचाउने गरेको बताए । अधिकास घाइते अपाङ्गहरू परिवारका सदस्यहरूमा आश्रीत छन् । केही घाइते अपाङ्गहरू किराना पसल , चिया पसल, सामान्य होटल व्यवसाय, भोडा-बाखा पालन, तरकारी बेच्ने सानो प्रकृतिका काम गर्दै आएको छन भने कोही घाइते अपाङ्गले आफ्नो परिवारले गरिरहेको पेसामा सहयोगी भूमिका निभाएकाछन् । तर कुनैपनि कामको स्थिरता छैन । नेपाल सरकारले / पार्टीले तत्काल जिवन निर्वाह र पुनः स्थापनाका कुरा अगाडी सार्न सकेन । साथै सबै सस्था , सरकार मौन देखिए । ती संस्थाहरूले गरेका काम पनि ढिला भएकोले भन् बढि जटिलता बढ्यो । जतिपनि उत्तरदाताछन सबै अन्य बाहिर जिल्ला बाट काठमाडौँमा बसोबास गर्दै आएका थिए । उनीहरू गाँउवाट सहर प्रवेश गर्दा निकै कठिनाई भोग्नु परेको थियो । घरबेटीले घर भाडामा नदिने देखि लिएर दुष्यवहार पनि गरेको थिए । कामको खोजीमा सुरुवातको दिनमा भौतारिनु परेको थियो । आर्थिक जटिलताका कारण भाडा तिर्न नसकेर पार्टीको बास समेत बस्नु परेको थियो ।

परिच्छेद -पाँच

घाइते अपाङ्गहरूको लागि सरकारी नीतिहरू र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

५.१ शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गहरूको लागि सरकारी नीतिहरू

विस्तृत शान्ति सम्झौता पछि शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधान अन्तर्गतको द्वन्द्वपीडित अपाङ्गलाई राहत प्रधान गर्ने र पुनःस्थापना गर्ने प्रतिवद्धताको पालना गर्ने सवालमा अन्तरिम राहत कार्यक्रम, २०६३ वैशाख १३ मा जारी गरियो । अन्तरिम राहत अन्तर्गत राहत कार्यको अन्तरिम अवयव मनोसामाजिक परामर्श सेवा कार्यक्रमको लागी निर्देशिका जारी गरेको थियो । यसले सामाजिक परामर्श सेवा र सहयोग र परिवारमा पुनःघुलमिल हुनकोलागी तालिम देखि लिएर बढी गम्भीर समस्यामा रहेकालाई विशेष औषधोपचार सेवा तथा दीर्घकालीन सहयोगको आवश्यकता भएका विशेष सेवाहरू उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो । अन्तरिम राहत कार्यक्रममा घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले औषधोपचारमा खर्च भएको रकमको पुनः भुक्तानी गरिने व्यवस्था थियो । घाइते अपाङ्गलाई क्षतिपूर्ति प्रतिस्थापना, निःशुल्क शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा लगायत अन्य परिपुरणका उपाय सिप विकास तालिम, रोजगारी, ऋण, अनुदान सिफारिस गरिएको थियो । तर यसले घाइते अपाङ्गताको लागि स्पष्ट खाका बोकेन ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको २०६३ को दफा ५.२.५ को परिणाम स्वरूप मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न सामाजिक मेलमिलाप वातावरण निर्माण गर्न द्वन्द्वपीडित अपाङ्गहरूलाई राहत प्रधान गर्ने र दण्डहिनतालाई प्रोत्साहन नगर्ने उच्च स्थरिय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गर्ने निर्णय गरियो । यसलाई अन्तरिम संविधान २०६३ मा पुनःदोहोराउने काम भयो । अन्तरिम संविधान २०६३ मा द्वन्द्वको क्रममा घाइते अपाङ्ग भएकाहरूलाई औषधि उपलब्ध गराउने , पुनःस्थापनाको लागी काम गर्ने कुरामा प्रतिबद्धता व्याक्त गरेको थियो । बि.स. २०६८ सालमा बाबुराम भट्टराईको पहलमा घाइते अपाङ्गतालाई सेवा सुविधा दिनुपर्छ भनेर नीति अगाडी सारे । त्यसैको आधारमा वि. स. २०७१ साल

१०महिना २६ गते सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन भयो । सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले घाइते अपाङ्गको वास्तविक समस्या बुझ्न सकेन ।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा पिडित तथा घाइते अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई रोजगारी , स्वरोजगारी सेवा संचालन गर्ने निर्देशिका, २०६७ अनुसार घाइते अपाङ्गको लागी हेरचाह केन्द्र खोल्ने, त्यसमा नेपाल प्रहरिको सुविधा सरह नै रासनपानिको व्यवस्था मिलाउने व्यवस्था थियो ।

हालसम्पूर्ण कार्यक्रमहरू घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन विधि २०७४ मा कार्यन्वयनमा ल्याईएको छ । परिचयपत्र वितरण, जिवननिर्वाह भत्ता, निशुल्क स्वास्थ्य सुविधा, निःशुल्क शिक्षा, ऋण, अनुदानका सेवा सुविधा यस नितिगत अन्तर्गत छ । यसले नितान्त घाइते अपाङ्गहरूको समस्या लाई सम्बोधन गर्न सकेको घाइते अपाङ्ग संघका महासचिब भक्त बहादुर थापाले भन्नु भयो । यो अहिले सम्म तेस्रो पटक संशोधन भै सकेको छ । हाल चौथो पटक संशोधन गर्न गृह मन्त्रालयमा ज्ञापनपत्र बुझाएको छ । छुटेका घाइते अपाङ्गहरूलाई यसले लगभग समेट्ने बताएका छन् । पहिला शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालय मार्फत लागु गरेको थियो । तर पछि यो मन्त्रालय गृह मन्त्रालयमा गाभिएपछि हाल घाइते अपाङ्गहरूको समस्या गृह मन्त्रालयले हेर्दै आएको थापाले बताउनुभयो ।

५.२ घाइते अपाङ्ग र गैर अपाङ्ग बीच परिचयपत्रको भिन्नता

घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्य विधि ,२०७४ सिफारीस गरिएको थियो । यस कार्यविधिको आधारमा परिचयपत्र वितरण गरिएको छ ।

विना परिचयपत्र घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले कुनै पनि सेवा सुविधा प्राप्त गर्ने प्रवाधान छैन । घाइते अपाङ्गताको परिचय खुलाउन र कुन श्रेणीको घाइते अपाङ्गता हो भन्नको लागी विशेष जनयुद्ध घाइते भएका माओवादी लडाकुलाई निर्धारण गरिएको परिचयपत्र हो ।

यस परिचयपत्रलाई घाइते अपाङ्गताको अपाङ्गता प्रतिसत हेरी चार श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । त्यस मध्ये ० % देखि २४% सम्म तृतीय श्रेणी, २५% देखि ४९% सम्मदीतीयश्रेणी, ५०% देखि ७४% सम्म पहिलो श्रेणी र ७५% देखि १००% सम्म विशिष्ट श्रेणी गरि चार भागमा विभाजन गरिएको छ ।

यसमा पुनरावलोकन सिफारीश समितिले कार्यदल गठनगरि घाइतेको सुचिमा नाम टिपोट गरि ति घाइते अपाङ्गताको प्रतिसत निर्धारण तथा पुनरावलोकन गर्ने कामको लागी सिफारीस गर्ने गरेको छ । त्यसको आधारमा परिचयपत्र वितरण गर्ने गरिन्छ । यस कार्यदलले ३/४ पटक सम्म घाइते अपाङ्गहरूको नाम टिपोट गरिसकेको छ । यस कार्यदलले नाम टिपोट नगरेमा वा छुटेमा घाइते अपाङ्गता भएको व्यक्ति भएमा पनि परिचयपत्र प्राप्त गर्न सक्दैन । जसले परिचयपत्र प्राप्त गर्नसक्दैन ,उनीहरूले जुन सुकै सरकारी सेवा सुविधा बाट बञ्चित हुनुपर्ने छ ।

त्यस्तै प्राकृतिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लाई पनि अपाङ्ग प्रतिसतको आधारमा “क” ,“ख”,“ग” र “घ” गरि चार भागमा प्राकृतिक परिचयपत्र बाडिएको छ । घाइते अपाङ्गता परिचयपत्र र प्राकृतिक अपाङ्ग परिचयपत्रमा धेरै जना अपाङ्ग भएका व्याक्तीहरू अन्यौलमा रहेको पाइयो । कतिपय घाइते अपाङ्गता भएको व्याक्तिहरूले अन्यौलमा परेकोले प्राकृतिक अपाङ्गता परिचयपत्र लिएको कारण घाइते अपाङ्गताले पाउने परिचयपत्र पाएका छैनन । किनकी नेपाल सरकारको नीति अनुसार एउटा परिचयपत्र लिएकोले आर्को परिचयपत्र लिने प्रवाधान छैन । प्राकृतिक रूपमा भएका अपाङ्गताहरूले घाइते अपाङ्ग परिचयपत्र लिएका छैनन तर कतिपय घाइते अपाङ्गता भएका व्याक्तिहरूले प्राकृतिक अपाङ्गहरूले प्राप्त गर्ने अपाङ्ग परिचयपत्र लिएका छन् । रोल्पाका ३५ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता थापा अनुसार घाइते अपाङ्ग परिचय पत्र बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

- “म घाइते अपाङ्गता हु । मैले सेनाको दबाबमा पार्टी बाट बिमुख हुनु पर्यो । त्यसैले मेरो परिचयपत्र बनाउन छुट्यो । पछि परिचयपत्र बनाउने क्रममा पार्टी संग समन्वय हुनसकेन र मैले आफैले परिचयपत्र बनाउन अपाङ्ग महासंघमा गएर परिचयपत्र बनाए । प्राकृतिक अपाङ्ग परिचयपत्र लिने कारण कुन परिचयपत्र बनाउने भन्ने अन्यौलमा परे । परिचयपत्र बनाइसकेपछि घाइते अपाङ्ग परिचयपत्र अलग भएको थाहा भयो । पछि घाइते अपाङ्गता परिचयपत्र बनाउन जाँदा कागजपत्र पुऱ्याउन सकिएन ।”

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघले सबै अपाङ्गतालाई एउटै रूपमा हेर्ने गरेको राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघका अध्यक्ष मित्रलाल सर्माले बताएका थिए । तर घाइते अपाङ्गता संघका सचिव भक्त बाहादुर थापाले घाइते अपाङ्गता अलग रहेको र अलग तरिकाले राज्यले हेर्नु पर्ने बताएका थिए ।

प्राकृतिक रूपमा रहको परिचयपत्रलाई सहभागी उत्तरदाताहरूले बहिष्कार गरेका छन् । उनीहरूलाई घाइते अपाङ्ग प्रतिसत तथा पुनरावलोकन कार्य विधि ,२०७४ अनुसार हेरिनु पर्ने र यो कार्य विधि पनि संशोधन हुनुपर्ने जोड दिएका थिए ।

५.३ घाइते प्रतिशत निर्धारण एवं पुनरावलोकनको सिफारिश प्रक्रिया

जिल्ला प्रसासन कार्यलयको संयोजकत्वमा कार्यदल गठन गरि घाइते अपाङ्गताको नामावली टिपोट गर्न लगाइन्छ । टिपोट गरेको नामावली अनुसार जिल्ला प्रसासन कार्यलयको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा घाइते अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण एवं पुनरावलोकन सिफारिस समितिले स्वास्थ्य तथा जनसख्या मन्त्रालयले तोकेको विशेषज्ञहरूको प्राविधिक टोलिले जिल्ला स्तरको पुनरावलोकन सिफारिसको समितिले सिफारिस गरेको परिक्षणलाई परिक्षण गरी प्रतिसत निर्धारण गरिन्छ । प्रतिसतको आधारमा विशिष्ट, प्रथम, दीतीय र तृतीय श्रेणी गरी चार भागमा परिचयपत्र दिने व्यवस्था छ ।

जहाँ स्वास्थ्य तथा जनसख्या मन्त्रालय प्रमुख संयोजकमा हाडजोर्नी, स्नायु रोग, नाक, कान, घाटि, जनरल मेडिसिन, आखा रोग, शल्यक्रिया चिकित्सक, मानसिक रोगका विशेषज्ञहरू साथै गृह मन्त्रालयको राहत तथा व्यवस्थापन शाखा प्रमुख (सहसचिव) को माहतमा कार्य सम्पन्न गरिन्छ ।

पहिला शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेर घाइते अपाङ्गतालाई हेरिन्थो भने हाल शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयलाई गृह मन्त्रालयमा गाभिएपछि हाल घाइते अपाङ्गतालाई गृह मन्त्रालय अन्तर्गत हेरिदै आएको गृह मन्त्रालयका सचिव टेकनारायण पाण्डेले बताउनुभयो ।

५.४ घाइते अपाङ्गताहरूले परिचयपत्र नपाउनु वा छुट्टनुका कारणहरू

सशस्त्र जनयुद्धमा घाइते अपाङ्गता हुनेको संख्या आज सम्म कति जना छन्, निर्धारण गर्न सकेको छैन । त्यसैले कुनै बैधानिक आधारहरू छैन । घाइते अपाङ्गता महासंघका उप-सचिव भक्त वा. थापाका अनुसार अहिले सम्म १७००० घाइते अपाङ्गताको कार्यदल ले नामावली टिपोट गरिसकेको र नावावली रिपोर्ट गर्न छुटेको गरी लगभग घाइते अपाङ्गता २५००० सम्म अनुमान रहेको बताएका थिए ।

आई० सि० टि० जे०, (२०६०) का अनुसार घाइते अपाङ्गता अयोग्य ठहराई एकमुष्ठ रकम पाउने घाइते अपाङ्ग ८१९१ जना रहेको बताएका थिए । त्यस्तै गृहमन्त्रालयका उपसचिव टेकनारायण पाण्डेका अनुसार हाल जिवननिर्वाह भत्तालिने घाइते अपाङ्ग जम्मा ९०० जना मात्र रहेको र अन्य परिचय पत्र भएको तेस्रो श्रेणीको सख्या कति छ यकिन नभएको बताए ।

कतिपयले प्राकृतिक अपाङ्गले पाउने परिचयपत्र लिएर बसेकाछन् । सहभागी उत्तरदाताहरू मध्ये घाइते अपाङ्गता परिचयपत्र अधिकासले पाएका थिए। केहि घाइते अपाङ्गताहरूले पाएका थिएन् परिचयपत्र कसले, किन पायनन भन्ने प्रश्नको उत्तमा उत्तरदाताहरूले घाइते अपाङ्गताहरूको अनुसार परिचयपत्र नपाउने कारण यस प्रकार बताए ।

क) नेकपा (माओवादी) भित्र आन्तरिक विवाद भइ विभाजन हुनु :

संसदीय दललाई स्वीकार्दै सरकारमा प्रवेश गरेका “प्रचण्ड” घाइते अपाङ्गताहरूलाई कार्यदल संग नामटिपोट गर्न आह्वान गरेका थिय, भने संसदीय व्यवस्थाको बिरोध गर्दै बाहिर बसेका वैध समुह पुँजीवादी व्यवस्था र सामान्ती सरकारको केहि खाइदैन् भनेर बिरोध गरेका थिय । त्यो बेलामा घाइते अपाङ्गताहरू के गर्ने भन्नेमा अन्यौलमा परेका थिय । जतिपनि वैध समुहलाई नैतिक समर्थन गरे , उनीहरूको कार्यदलमा नामावली छुट्ट्यो ।

ख) दुरदराज सम्म सुचना प्रवाह नहुनु:

शान्ति सम्भौता पछि सबै घाइते अपाङ्गताहरू देश भरी छरिएर बसेका थिय । कुन-कस्तो ठाऊमा कसरी बसेको छ, लेखा-जोखा थिएन । एक्कासी सुचना गर्दा सवैलाई समेट्न सकेन । निश्चित समयकोलागि कार्यदलले नाम टिपोट गरेकोले समयमा सुचना नपुरदा नामावलीमा समेट्न सकेन ।

ग) घाइते अपाङ्गताको प्रमाणको लागी कागजात पुगाउन नसक्नु:

शान्ति सम्झौता भएको ८-९ बर्ष पछि परिचयपत्र वितरण गर्दा घाइते अपाङ्गहुदा उपचारगरेका कागजपत्र, उपचार गरेका विलहरूको प्रमाण पुर्याउन सकेन । त्यस बेला नक्कली माओवादीहरूको बढी प्रवेश गरेको जानकारी प्राप्त भएपछि कडाई गर्नुको साथ साथै चाडै नै नाम टिपोट गर्ने काम पनि बन्द गरियो । कागजपत्र व्यवस्थापन गर्न नपाउदै नावावली टिपोट बन्द गरियो । त्यसकारण धेरै बास्तबिक घाइते अपाङ्गताहरू छुटे ।

घ) भारतमा उपचार गर्न लैजानु र नफर्किनु:

गम्भीर उपचार भएका घाइते अपाङ्गताहरू लाई भारत सम्म उपचार गर्न लैजाने व्यवस्था थियो। उपचार पछि आफ्नो-आफन्ती भएकाहरू उतै बसे । त्यसरी नेपालमा नफर्कनु पनि नावावली छुट्ने कारण रह्यो ।

ङ) घाइते अपाङ्गता भएपछि माओवादी छोडेका कारण:

माओवादी द्वन्द्वकालमा सेनाले माओवादीका परिवारलाई दबाव दिएर वा जनमुक्ति सेना लाई नेपाली सेनाले प्रकाउ गरेपछि माओवादी छोड्न दबाव र यातना दिने गर्थ्यो। दबाव र याताना सहन नसकेर पार्टी छोडेका थियात्यस्तो अवस्थामा माओवादी घाइते हो भनि अगाडी आउन सकेनन, आउन चाहेनन पनि र पार्टिले पनि समेट्न सकेन ।

च) माओवादी पार्टी प्रति वितृष्णा आउनु ;-

शान्ति सम्झौतापछि माओवादी सरकारमा आयो । सरकारमा आफ्नो पार्टी पुग्दा , अव दुःखका दिनहरू गयो , हाम्रो सम्मानका साथ राज्यले व्यवस्थापन गरिदिन्छ, हाम्रो मेहनत, त्याग, बलिदान खेर नजाने भो भनेर खुसि भएका थिए तर त्यो केही महिना नवित्दै चकनाचुर भयो । पार्टीका नेताहरूले चिन्न छोडे । हिजो देख्दा गर्वले छाति फुन्छ भन्ने नेता आज ठोकिन खोज्दा पनि नचिने जस्तो गर्दा मन भाचिएको र हिजो बुर्जुवा शिक्षा काम छैन रोजगारको व्यवस्था मिलाउछु भन्नेहरू आफै सामन्ती बने। हामी सामान्ती विरुद्ध लडेको मान्छे हौ, हामिलाइ तिनीहरूको सेवा सुबिधा केहि चाहिदैन भन्नेहरूले उपेक्षा गरे तिनीहरूको कार्यदलमा टिपोट भएन ।

५.५ घाइते अपाङ्गताको लागी निर्माण भएका नीति-नियमको कार्यन्वयनमा देखिएको समस्या

शान्ति सम्झौता पछि घाइते अपाङ्गताले समाजमा स्थापित हुनेवित्तिकै सामाजमा विद्यमान विभिन्न वर्ग अनुसार स्थिरकरण भयो । प्रत्येक घाइते अपाङ्गहरूको शाररिक समस्या अलग-अलग नै थियो । त्यसमा पनि जातको आधारमा, वर्गको आधारमा, लिङ्गको आधारमा, आर्थिक स्थितिको आधारमा ,भौगोलीक अवस्थाको आधारमा र सामाजिक स्थरताका आधारमा घाइते अपाङ्गतामा विविधिकरण देखा पर्‍यो । जो आर्थिक, सामाजिक रूपमा बलियो थिए । उनीहरू सहजरूपमा जिवनयापन गर्न सके । जो संग आर्थिक, सामाजिक रूपमा त्यसमा सरकारको कमजोर निति, पहुँचवालाको प्रभुत्व , राजनितिक समस्याले नेपाल सरकारले पुनःस्थापना गर्न दिएका सेवा सुविधावाट वञ्चित भएका थिय । त्यसैले घाइते अपाङ्गता लागी निर्माण गरिएका नीति-नियमको कार्यन्वयनमा देखिएको समस्या यस प्रकार छन् ।

क) साहेक सामाग्री वितरण सम्बन्धी समस्या

वि.सं. २०६८ सालमा बाबुराम भट्टराइले अपाङ्गताहरूलाई सेवा सुविधा दिइनुपर्छ भनेर नीति अगाडी सारेका थिया वि.स. २०७१ साल १० महिना २६ गते सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन भएको थियो । यस सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग संग अपाङ्ग महासंघको समुन्वयमा घाइते अपाङ्गतालाई साहेक सामाग्रीहरू प्याकेज प्रोग्राम अन्तरगत निःशुल्क उपलब्ध गराइएको थियो । साहेक सामाग्रीमा हिवलचियर, कृतिम हात, खुट्टा ,बैसाखीहरू वितरण गरेको राष्ट्रिय अपाङ्ग महा संघका अध्यक्ष मित्रलाल शर्माले बताउनु भयो । जसले परिचयपत्र पाएका थिए। उनीहरूलाई मात्र साहेक सामाग्री प्राप्त गरेका थिए । जसले परिचयपत्र बनाएका थियन, उनीहरूले साहेक सामाग्री नपाएको राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघका अध्यक्ष मित्रलाल शर्माले बताउनु भयो । रोल्पाका ३५ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता थापा अनुसार घाइते अपाङ्ग परिचय पत्र बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

मेरो दाइने खुट्टा बेनी बजारको युद्धमा सेनाको गोलिलागेर गुमाउनु परेको थियो । राष्ट्रिय अपाङ्ग महाँ संघले कृतिम खुट्टा वितरण गरेको सुनेर परिचय पत्र बनाएको थिय । त्यो परिचयपत्र गैर द्वन्द्वबाट अपाङ्ग भएकोहरूले पाउने परिचयपत्र थियो। साहेक सामाग्री पाउने लोभमा उक्त परिचयपत्र बनाएको थियात्यसको कारण पनि पछि घाइते अपाङ्ग परिचयपत्र बनाउन पाएन ।

साहेक सामाग्रीमा कृत्रिम हात खुट्टाको एउटा समस्या भनेको शरीरको वेला वेलामा हात ,खुट्टा मोटो वा पातलो भएमा किर्तिम हात खुट्टा बदल्नु पर्ने हुन्छ। पहिला प्रयोग गरेको किर्तिम हात खुट्टाले काम गर्दैन नयाँ बनाउनु पर्ने हुन्छ । जो अस्याधै महङ्गो हुने भयकोले सामान्य परिवारका घाइते अपाङ्गहरूले दोबारा लगानी लगाउन सक्दैन । किर्तिम हात खुट्टा फेर्न कम्तीमा १ लाख ५० हजार लगभग लाग्ने र पुर्णरूपमा नयाँ कृत्रिम हात खुट्टा हाल्नु पर्ने राष्ट्रिय अपाङ्ग पुनस्थापना केन्द्रका (अर्थपेडिक वर्कशप)प्राविधिकले जानकारी दिएका थिए ।

“मेरो खुट्टा हालेको ६ महिनामा तिघ्राको भाग सुकेपछि त्यो खुट्टा मा खुकुलो भएर लगाउन मिलेन । आर्को खुट्टा हाल्न डेड लाख लाग्ने राष्ट्रिय अपाङ्ग पुनस्थापना केन्द्रका (अर्थपेडिक वर्कशप)प्राविधिकले बताए । कृत्रिम हात खुट्टामा कुनै सौलियत छैन । न त पार्टी को सपोट न त कुनै सरकारी निकायको सपोट एक पटक दियो त्यसपछी के भयो कसैको चासोको बिषय भएन । पुँजी हुनेहरूले आफैले फेरेर लगाया पुँजी नहुनेहरू पहिला जस्तो थियो त्यसै अवस्थामा छन् । आर्को फेर्ने अवस्था भएन ।” -उही

साहेक सामाग्रीको वितरण गरियो तर त्यसको प्रभावकारिता भने देखियन । बिना योजना ल्याइएको कतिपय घाइते अपाङ्गहरूले सुचना समेत पायेनन । घाइते अपाङ्गहरूले पाउने परिचय पत्र र गैर घाइते अपाङ्गहरूले पाउने परिचय पत्र अलग छ । यसको बिषयमा नै वितरण कर्ताहरू अन्यौलमा छन् । वितरण गरिएका साहेक सामाग्री वितरण गरिसके पछी के कस्तो अवस्थामा छ कुनै लेखाजोखा छैन । त्यसलाई हेर्ने निकाय छैन । पहिला जस्तो अवस्थामा थिए त्यस्तै अवस्थामा छन् ।

ख) सेना समायोजनमा स्वेच्छा अवकास र अयोग्य घोषणा भएका व्यक्तिलाई दिइने एकमुष्ठ रकम प्रति खेद

माओवादी सेनाका लडाकुहरूको पुनःस्थापनामा सामेल गराउनको लागी शिक्षा, तालिम एवं व्यवसायिक अवसरहरूको प्याकेजको विकल्प स्वरूप सेना समायोजनमा अयोग्य घोषणा भएका सेनाहरूलाई एकमुष्ठ रकम ५ देखि ८ लाख सम्म सेवाको पदअनुसार वितरण गरेका थिए ।

घाइते अपाङ्ग स्वतरूपमा अयोग्य ठहरिएपछि उच्च पद देखि न्यून पद सम्म ८ देखि क्रमस ५ लाख सम्म दुई किस्ताको दरले रकम प्राप्त गरेका थिए । सेना समायोजन गर्दा नाम टिपोट गर्न छुटेकाहरूले रकम प्राप्त गर्न सकेनन । त्यस्तै जो भारतमा उपचार गर्न गएका थिए । उनीहरू उतै स्थापित जो भए उनीहरू पनि छुटे । जो अन्तिमसम्म सेना समायोजन हुनु जेलसम्म क्यापमा बसेका थियनन, जो द्वन्द्वको अन्त नहुदै पार्टीबाट सम्पर्क विहिन अवस्थामा थिए । उनीहरूको खोजी भयन । त्यस्ता व्यक्ति जो जनमुक्ति सेनाबाट घाइते अपाङ्गता भएका थिए ।

माओवादी संगठन तर्फका घाइते अपाङ्गताहरूलाई प्रतिसतको आधारमा (१%=२०००) प्रदान गरिएको थियो । अपाङ्ग सङ्घै युद्ध लडेर भएको तर ठूलो रासी जनमुक्ति घाइते अपाङ्गतालाई मात्र दिएको पक्षपाती रहेको संगठनका घाइते अपाङ्गहरू बताउछन् । जुम्लाका ३९ वर्षीय महिला उत्तरदाता *रानावत* अनुसार घाइते अपाङ्गको पुनःस्थापनाको लागी दिएको रकम बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“म माओवादीको सांगठानिक कार्यकर्ता हु । दशवर्ष सगै युद्ध लडेर घाइते अपाङ्ग हुदा जनमुक्ति सेना अन्तर्गत नभएको कारण पुनः स्थापनाको लागी दिएको रकमबाट वञ्चित गराईनु पक्षपाति देख्छु । यस प्रति मेरो खेद छ ।”

माओवादी सेना समायोजनको बेला पहुँच हुनेवालाहरूले आफ्नो पद बढाएर उच्च पदको रकम हात परेका थिय भने जो पहुँचमा थियनन् । उनीहरूले आफ्नो पद भन्दा तलको रकममा पनि चित्त बुझाउनु परेको थियो । उत्तरदाता न्युसार भन्नुहुन्छ - “मेरो पद अनुसार मैले ७ लाख प्राप्त गर्नु पर्ने तर मलाई मेरो पद घटाएर ५ लाख दियो ।”

यहाँ तिन किसिमको वर्ग बनाउने काम गर्यो - एउटा एकमुष्ट रकम प्राप्त गर्ने, प्रतिसतको रूपमा रकम प्राप्त गर्ने र कुनै पनि रकम प्राप्त नगर्ने । सबै भन्दा त्योबेला कुनैपनि रकम प्राप्त नगर्ने घाइते अपाङ्गताहरूले कष्टकर र आर्थिक चपेटामा परेको थिया । यस बिषयमा समान व्यवहार नगरेको घाइते अपाङ्गताहरू खेद प्रकट गर्छन ।

ग) घाइते अपाङ्ग प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्य विधि, २०७४ अनुसार जीवन निर्वाह भत्ता

सशस्त्र द्वन्द्वको घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४, ले घाइते अपाङ्गतालाई आर्थिक साहेता तथा जीवननिर्वाह भत्ता उपलब्ध गराउदै आएको छ । तर समयको अन्तरालमा उपचार गर्दै जादा घाइते अपाङ्गहरूको अवस्थामा हेरफेर हुने भएकोले त्यस्ता घाइते अपाङ्गहरूको अपाङ्गता प्रतिशत एवं श्रेणीको पुनःपुनरावलोकन गरी यथार्थ अवस्था कायम गर्न आवश्यक भएको हुदा नेपाल सरकारले यो कार्यविधि अधि सारेको थियो ।

पहिलोपटक अपाङ्गता प्रतिशत रिपोर्ट गर्दा चेक जाँच नगरी सोधपुछ र फर्म भरेको भरमा प्रतिशत निर्धारण गरेको उत्तरदाताहरूले बताए । पछिल्लो पटक भने चेक जाँच गरी प्रतिशत सहित रिपोर्ट अस्पतालले दिएको थियो । त्यहि कागजको रिपोर्ट परिचयपत्रको काम गरेको बताउछन । यस निर्देशिका भित्र रहेको घाइते अपाङ्गहरूको सेवा सुबिधाको नीतिगत पक्ष र कार्यन्वयन पक्ष यस प्रकार छ ।

अ) घाइते जीवननिर्वाह भत्ताको सन्दर्भमा

घाइते अपाङ्गलाई चार भागमा विभाजन गरि परिचयपत्र दिने व्यवस्था छ । हाल विशिष्ट श्रेणीको अपाङ्गतालाई सहयोगी भत्तासहित रु.१८००० व्यवस्था गरिएको छ । प्रथम श्रेणीको अपाङ्गतालाई रु.९००० र दोस्रो श्रेणीको अपाङ्गतालाई रु.६५०० को व्यवस्था गरिएको छ । तेस्रो श्रेणीकालाई जीवननिर्वाह भत्ता व्यवस्था गरिएको छैन । २/२ वर्षमा पुनरावलोकन गर्दा घाइते अपाङ्गहरूको आएको प्रतिशतको परिवर्तनको आधारमा परिचयपत्र पुनःवितरण गरिने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

घाइते अपाङ्गहरूकोलागि मात्र यो योजना अगाडि सारेकोले यस नीतीलै घाइते अपाङ्गहरूले उमिद जगाउने काम गर्यो र अरु नीतिहरू भन्दा बढी प्रभाकारी रहेको सहभागी उत्तरदाताहरू बताउछन । यस नितिमा धेरै कुराहरूको कमि भएकोले संशोधन गर्नु पर्ने हुदा अहिले सम्म ३ पटकसम्म संशोधन गरि सकेको घाइते अपाङ्ग संघका सचिव भक्त बहादुर थापाले बताउनु भयो ।

तर यस नीतिले स्वास्थ्य स्थिती ठीक हुने वित्तिकै पुनः स्थापना हुन सक्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ। जीविकोपार्जनको अवास्था सुल्झाउने कुनै उपायलाई ध्यान दिएको छैन । घाइते अपाङ्ग, प्रतिशत घटाउदै जीवन निर्वाह भत्ता रोक्ने प्रयासरत छ । कुनै आर्को जीविकापार्जनको वैकल्पिक उपाय खोजीएको छैन । सहभागी उत्तरदाताहरू मध्ये ६ जनाको पुनरावलोकन पछि लिदै आएको जिवननिर्वाह भत्ताबाट बञ्चित भएका छन् । उनीहरूको कुनै आर्को जीविकापार्जनको व्यवस्था छैन। बेरोजगारी अवस्था मै छन् । घर परिवारमा नै भर पर्नु पर्ने अवस्थामा छन् । बाकि दुई जना उत्तरदाताहरूले परिचयपत्र पनि पाएको छैन । जुम्लाका ३७ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता भण्डारी अनुसार घाइते अपाङ्गको जिवननिर्वाह भत्ता बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“जीवन निर्वाह भत्ताबाट पसलमा महिना भरी रासन उधारो लिएको खर्च तिर्ने गरेको थिय । तर अचेल पुनःपुनरावलोकन पछि भत्ता दिनबाट हटाएको छ । उधारो पैसा तिर्ने आर्को बिकल्प छैन । यसरी घाइते अपाङ्ग प्रतिशत हटाएर भत्ता बन्द गर्नु हामि माथिको कुठाराघात हो । राज्यले यसलाई सच्याउनु पर्छ ।”

जीवन निर्वाह भत्ता सहरी जिवन विताउनेहरूलाई केही हदसम्म सहयोग भएपनि गाऊँमा बस्नेहरूलाई सहरमा बस्ने भन्दाबढी सहयोगी सिद्ध भएको बताउछन । तेस्रो श्रेणी(०-२४%)को परिचयपत्र प्राप्त गर्ने र पुनःपुनरावलोकन पछि घाइते अपाङ्ग प्रतिशत २५% भन्दा प्रतिशत भएमा जीवन निर्वाह भत्ताबाट बञ्चित गराइनु घाइते अपाङ्गताहरूको लागि न्यायचित नभएको बताउछन । हुम्लाका ३७ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता शाही अनुसार घाइते अपाङ्गको जिवन निर्वाह भत्ता बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“घाइते अपाङ्गता सधैं को लागि अपाङ्ग हो , सपाङ्ग हुन सक्दैन।त्यसैले राज्यले घाइते अपाङ्गता प्रतीको उत्तरदायित्व बाट बिमुख हुन पाउदैन। सुरुमा मेरो जति घाइते अपाङ्गता प्रतिशत छ । त्यति नै प्रतिशत कायम हुनुपर्छ । घाउ निको हुनु जीविकोपार्जन र पुनः स्थापना हुनु होइन यो कुरा बुझन जरुरि छ ।”

जीवन निर्वाह भत्ता घाइते अपाङ्गताको लागि न्याय र व्यवस्थापनकोलागी अगाडी ल्याइएको नीति भएपनि यसले प्रभावकारी ढङ्गबाट सञ्चालन हुन सकेको छैन । किन भने पहिलो प्रथम यसले सबै घाइते अपाङ्गलाई समेट्न सकेको छैन । समेटेको मध्ये पनि सिमित

घाइते अपाङ्गलाई जीवन निर्वाह भत्ता व्यवस्था गरेको छ । गृहमन्त्रालयका उपसचिव फणिन्द्रमणी पोखरेलका अनुसार जिवननिर्वाह भत्ता हाल जम्मा नौ सय जनाले मात्र प्राप्त गरेका छन् । तर घाइते अपाङ्ग संगठनका उपसचिव भक्त बाहदुर थापाका अनुसार अहिले सम्म दर्ता भएको १७००० र २५००० सम्म घाइते अपाङ्गता रहेको अनुमान गरेको छ । छुटेका घाइते अपाङ्गताकोलागी नावावली टिपोट गर्न पुनः कार्यदल गठन गरी नावावली टिपोट गर्नको लागि गृह मन्त्रालयमा ज्ञापनपत्र बुझाएको बताउनु भयो । यसरी डाटालाई हेर्ने हो भने जिवन निर्वाह भत्ता नपाउने धेरै मात्रामा देखिन्छ ।

जुनसुकै काममा पहुँच हुने र हुने खानेको दबदबा रहेको बताउँदै, यस प्रतिसत निर्धारण प्रक्रिया पनि अछुतो हुन् नसकेको उत्तरदाताहरूले बताए । उनीहरू आफ्नो चिनजान र नजिकको मान्छेलाई विना चेक जाँच पनि अपाङ्ग प्रतिशत निर्धारण गरेको दावि गर्दछ । रामेछाप ३४ वर्षीय महिला उत्तरदाता गौतमअनुसार घाइते अपाङ्गको जिवननिर्वाह भत्ता बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मेरो घाइते अपाङ्गता प्रतिसतको मुल्यांकन वास्तविक डाक्टरको चेकको आधारमा नभएर फर्म भरेको आधारमा मुल्यांकन भएको थियो । मेरो एउटा खुट्टा नहुदा -विशिष्ट श्रेणीमा पर्नु पर्ने थियो तर प्रथम श्रेणी भएको प्रमाणित गर्यो । यदी म विशिष्ट श्रेणीको भएको रु.१८००० पाउने थिय तर हाल जम्मा रु.९००० मात्र पाउने गरेकोछु ।”

आ) शिक्षाको सन्दर्भमा

घाइते अपाङ्गता भएका छोरा छोरीको अध्ययनको निरन्तरता दिन तथा प्रवद्धन गर्नका लागी निशुल्क शिक्षा दिने प्रावधान रहेको छ । नेपाल सरकारले अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई निःशुल्क शिक्षा दिने संस्थागत विधालयलाई सो रकम छुट दिन सक्ने छ । तर घाइते अपाङ्गताका छोरा-छोरीको लागी निशुल्क शिक्षा भएपनि व्यवहारमा भने त्यति खुलेर व्यवहार नगरेको बताए । निःशुल्क शिक्षा लिनको लागी पनि नेताको भन-सुनको आवश्यकता पर्ने, नेपाल सरकारले घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक न्यायको अधिकारको क्षेत्रधिकार देखाउने प्रयास गरेता पनि दयाको पात्र बनाएको घाइते अपाङ्गहरूको

गुनासो छ । कागजी प्रक्रिया पनि भन्नुठरीलो, मन खोलेर काम नगरिदिने समस्याहरू रहेको बताउछन ।

माओवादी घाइते अपाङ्गको बिधार्थी भन्ने बितिकै कतिपय स्कुलले राम्रो व्यवहार गरेको तर केही स्कुलले आनाकानी गरेको उत्तरदाता बि.क.ले बताउनु भयो। अझ ती आनाकानी गर्ने संस्था भन्दा पनि कर्मचारीहरूको माओवादी प्रतीको कस्तो धारणा छ । त्यसबाट कस्तो व्यवहार देखाउछ, भन्ने थाहा हुन्छ, भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो ।

बालबालिकाले सम्मानपूर्वक ,गर्वान्दित हुने माहोल नबनेको र बाल मस्तिष्कमा त्यस्को गहिरो असर परेको देखिन्छ । यस्ले बालबालिकाले खुल्लारूपमा अध्ययन नगरेर बाध्यात्मक अध्ययन गरेको देखिन्छ । रोल्पा ३४ वर्षीय महिला उत्तरदाता मोहरा अनुसार घाइते अपाङ्गको शिक्षाको सन्दर्भमा बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“म स्वायम घाइते हुदा कुनै पनि आफू प्रती गरेको व्यवहारले मलाई घात गरेको छैन । बाहिरी व्यक्तिहरूले गलत टिप्पणी गरी दिदा मेरो सन्तानलाई घाइते अपाङ्गको छोरा छोरी भनी चिनाउन असहज भएको छ । त्यस्को प्रत्यक्ष असर बालबालिकाको शिक्षा र मनस्थितिमा प्रभाव परेको छ । बालबालिकाहरू एकलै बस्न रुचाउने,पढ्न मन नगर्ने ,खेल नजाने ,कम बोल्ने ,भगडा गर्ने र अन्तमा पढाइ छोड्ने दर बढ्ने सम्भावना बढी छ ।”

स्कुलमा फिस नतिरेपछी निःसुल्क शिक्षाले अपमान पनि सहनु पर्ने रहेछ भन्दै जुम्लाका उत्त/दाता भण्डारीले कटाक्ष गरे। उनी भन्छन - “स्कुल जाने भन्दा नि अपमानको कारण स्कुल छोड्नु पर्ने बाध्यता देखिएको छ ।” निश्चित समय र निश्चित उमेरमा औपचारिक शिक्षा पढी सक्नु पर्ने हुन्छ । जुन बेला पढ्नु पर्ने हो त्यस बेला स्कुलले गर्ने व्यवहार र शिक्षा नीति कम्जोर भएमा पछि त्यसलाई जितिनै राम्रो नीति बनाए पनि न्याचित हुदैन किनकी उमेरको हद कटी सक्दा पढ्ने अवस्थाको सम्भाव्यता कमि भएर जान्छ । निःशुल्क शिक्षा भनियो तर बालमष्तिस्कमा कस्तो असर पर्छ भने कुराको स्कुल र सरकारको नीतिले सम्बोधन गर्न नसकेको बताए । मकवानपुर ४५ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता न्युसार अनुसार ,घाइते अपाङ्गको शिक्षाको सन्दर्भमा बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मेरो दुवै हात र दुवै आँखा छैन, घर परिवारमा आर्थिक सङ्कट छ, श्रीमतिले इट्टा-भट्टिमा काम गर्न जाने गर्थे तर त्यहा ठेकेदारले दुर्ववहार गरेपछी तरकारी बेच्न सुरु गरेको थियो । तीन छोरीलाई निःशुल्क पढाइदिने भनेर अनुराधा फाउन्डेसनले स्कुलमा भर्ना गर्यो ।छोरीहरू स्कुलको फुर्सदको समयमा तरकारी बेच्न आमालाई सघाउने गर्थे । त्यो स्कुलले त्यही तरकारी बेच्न पठाएको निहुमा स्कुलबाट निकाली दियो । त्यस पछि छोरीहरू पढ्न जान मानेनन । आफू अपाहिच भएकोले दबाब पनि दिन सकिन ।”

इ) निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको सन्दर्भ

नेपाल सरकारले घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागी निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा काठमाण्डौ भ्यालीको लागी विर अस्पताल र ट्रमा सेन्टर तोकीएको छ। भने वाट्य जिल्लाहरूमा सरकारी अस्पतालमा परिचयपत्रको आधारमा निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा लिन सकिने व्यवस्था रहेको सहभागी उत्तरदाताहरूले बताएका थिए । औषधीको लागी भने स्वयमले सःशुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको बताए ।

घाइते अपाङ्गतालाइ निरन्तर स्वास्थ्य उपचार गर्नु पर्ने भएकोले निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा घाइते अपाङ्गताको लागी अति आवश्यक र महत्वपूर्ण सेवा रहेको बताउछन । घाइते अपाङ्ग महासंघका सचिव थापा भन्नुहुन्छ - “स्वास्थ्य उपचार विना घाइते अपाङ्गतालाई उचित न्याय दिन सकिदैन । पहिलो आवश्यकता घाइते अपाङ्गतालाई स्वास्थ्य उपचार हो र छ पनि।”

उत्तरदाता महिला गौतम स्वास्थ्यमा जोड दिदै भन्छन -“ घाइते अपाङ्गताहरूको दिनप्रति दिन समय बित्दै जादा थप नया समस्याहरू देखा पर्न गएको छ । उपचारको लागी जतिवेला पनि तयार हुनुपर्ने हुनसक्छ । त्यसकोलागी निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा घरपायक हुनुपर्छ ।” घाइते अपाङ्गता नेपालको हरेक दुरदराजका बस्ती हरूमा छरिएर रहेको हुदा सरकारी अस्पतालहरू सबैको पहुँचमा छैन । निरन्तर र नियमित उपचार गर्नु पर्ने वाध्यात्मक अवस्था भएकोले त्यसमा थप समस्या हुदा अस्पताल सँग समुन्वय गर्नुपर्ने हुन्छ । घाइते अपाङ्गहरूको कतिपयको जटिल समस्याहरू देखापर्दा आर्को अस्पतालमा रिफर गर्नुपर्ने हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा घाइते अपाङ्गताको आर्थिक समस्याले गर्दा उपचार गर्न जान

नसक्ने अवस्थामा नजिकको प्राइभेट अस्पतालमा गई उपचार गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको घाइते अपाङ्गहरू बताए । कतिपय घरेलु उपचार गरेर बसेको छन । भने कतिपयले रोग पालेर बसेको कुरा बताए । मकवानपुर ४५ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता न्युसार अनुसार ,घाइते अपाङ्गको स्वास्थ्य सेवा बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“दुवै आखा उपचार गर्न को लागी विरअस्पतालले तिलगङ्गा आँखा अस्पतालमा उपचार गर्नको लागी रिफर गरे । आर्थिक समस्याले गर्दा सुरुमा तिलगङ्गा अस्पतालमा उपचार गर्न गएन । तर पछि पार्टिको मान्छेले अस्पतालसंग कुरा मिलाइदिय पछि उपचार गरे । त्यहा डाक्टर स्वमले सहयोग उठाएर उपचार गरिदियो । तर केहि समय हल्का देखाई पर्यो । पछी पूर्ण रूपमा दुवै आँखा देख्न छोडे । यदी समयमा उपचार पाको भए मैले आँखा देख्थे यसरी अन्धकार जीवन बच्नु पर्दैन थियो । ”

घाइते अपाङ्गताहरूको अधिकांशको बिशिष्ट प्रकृतिको समस्या हुने हुदा वीर अस्पताल र ट्रमा सेन्टर नै बढी उपचार गर्नको लागि आउने गरेको उक्त/दाताहरू बताए । बाहिरबाट काठमाडौं उपचार गर्न आउदा निःशुल्क उपचार भएपनी उपचार गर्न आउदा गाडी भाडा देखि होटलको बसाइको खर्च सानो तिनो पुंजीले नहुने त्यस्को लागि ऋण, वा अचल सम्पती बेचेर आउनु पर्ने बाध्यता बताए । जुम्ला ३७ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता भण्डारी अनुसार ,घाइते अपाङ्गको स्वास्थ्य सेवा बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मेरो खुट्टामा हिड्न समस्या भएपछि जुम्ला बाट उपचार गर्न वीर अस्पताल पहिलो पटक आए । घर बाट पांच ओटा भेडा बेचेर उपचार गर्न आएको थियाउपचारको कर्ममा वीर अस्पताल एक हप्ता बस्नु परेपछि होटल गाडी भाडा,औषधि किन्न र घरजान पनि समस्या पर्यो ।बेला-बेलामा उपचार गर्नु परे पछि हाल काठमाडौंमा डेरा लिएर बस्दै आएको छु ।”

परिच्छेद - ६

जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकापार्जन तथा पुनःस्थापनाको क्रममा भोग्नु परेका चुनौतिहरू

६.१ जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले जिविकापार्जन का आधार र भोग्नु परेका चुनौतिहरू

समाजमा विद्यमान वर्ग, जात/जातियता, आर्थिक असमानता, विपन्नता, स्रोत साधनमा असमान वितरण आदि छन् । समाजमा भएका उच्च, मध्यम, निम्न वर्गीय, सिमान्तकृत, भौगोलीक दृष्टिकोणले पिछडीएको वर्ग, दलित, महिलाहरू पहिले देखिनै समाजमा रहेको छ । यिनै वर्गवाट माओवादीमा सहभागीभएका थिए। पार्टी भित्र रहदा एकरूपता र समानताको कुरा गरेपनी वास्तविक समाजमा असमानता र पिछडीएको, दमित वर्ग विद्यमान नै रहेको देखिन्छ । घाइते अपाङ्गताहरूको अनुसार भन्नु आर्थिक रूपमा चपेटाको सिकार बन्दै गएको थियो किनभने घरपरिवारको आर्थिक अवस्था सुधार गर्नु पर्ने अवस्थामा दशवर्ष महत्वपूर्ण समय माओवादीमा विताएको बताए । राज्य स्वयम् गृहयुद्धमा फसेको कारण आर्थिक वृद्धिका क्षेत्र पनि कमजोर देखियो । त्यस्तो अवस्थामा घाइते अपाङ्गता हुदा घाइते अपाङ्गहरू पुरानै अवस्थामा पुनःस्थापना हुदा घाइते अपाङ्गता भित्र विविधता साथै जिविकोपार्जनमा चुनौती देखा परेको बताउछन् ।

घाइते अपाङ्गहरूको परिवारको अवस्था कस्तो किसिमको छ त्यहि अनुसारको भोगाई र व्यवहार देखा परेको उत्तरदाताहरूले बताए । तर समग्रतालाई हेर्दा घाइते अपाङ्गको जिवनयापन गर्नको लागि मुख्य गरेर उसको परिवारको वा स्वयम् आफ्नो (१) जमिन (२) शिक्षाको अवस्था (३) पुँजी (४) उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकिय सिप र (५) सामाजिक पुँजि कस्तो किसिमको छ । त्यही अनुसार जिविकोपार्जन निर्धारण भएको देखिन्छ । यी जीविकोपार्जनका स्रोतहरू संग सम्बन्धित भएर चुनौती खडा भएका छ । ती चुनौतिहरू यस प्रकार रहेको छ ।

६.१.१ कृषि पेशाको वैकल्पिक पेशामा स्थाइत्व हुन्

कृषिको भरमा जिविकोपार्जन गर्ने अवस्था छैन । मेहनत ज्यादा, उत्पादन कम हुन थालेपछि खेती-किसानीको काम विस्तारै विस्तारित हुदै गएको सहभागी उत्तरदाता हरूले बताए ।

सहभागी घाइते अपाङ्गहरूको जग्गा जमिनलाई हेर्ने हो भने माओवादी हुनुपूर्व अधिकांस को जग्गा-जमिन १० कठ्ठा देखि १५ कठ्ठासम्म सबैको जमिन देखिन्छ । भने दलितसमुदायको ३ कठ्ठा भन्दा कम जमिन देखियो । त्यस बखत सबै सयुक्त परिवारमा सबै परिवार बसोबास गरेका सहभागी उत्तरदाताहरू बताए । केही व्यक्तिहरूको जग्गा जमिनवाट प्राय वर्ष भरीको खानाको लागि जेनतेन पुगेको तर अतिरिक्त क्रियाकलापको लागि भने नपुगेको बताए । केहि उत्तरदाताहरूले भने वर्ष भरि खान नपुगे बताए ।

शान्ति सम्झौता पछि सहभागी उत्तरदाताहरूले संयुक्त परिवारबाट एकल परिवारमा परिणत संग संगै जग्गा जमिनमा भागवण्डा पनि भयो । परिवार संख्यामा नयाँ अनुहारहरू पनि थपिए । त्यसमा वर्ष भरी खाने अन्न बारी वर्ष भरी पुग्ने अवस्थामा भएन । साररिक्त अबस्थाको जटिलताले मेहनतको काम गर्न सकिएन । सहभागी उत्तरदाताहरू जीविकोपार्जनको अन्य विकल्पको खोजी गर्ने क्रममा काठमाडौँ आइपुगेको छन् । तर कामको खोजिमा अझै स्थाइत्यो हुनसकेको भने छैन ।

शाररिक्त रूपमा असक्तता, भौगोलिक विकटताका साथै जग्गा जमिनको कमि हुनु पनि घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सहर केन्द्रित भएको बताए । अधिकांस सहभागी उत्तरदाता हरूसबै काठमाडौँ भ्याली वाहिरका माओवादी घाइते अपाङ्गताहरू थिय । उनीहरू घाइते अपाङ्ग भै सके पछि जिविकोपार्जनमा समस्या भएपछि जिविकोपार्जनको लागि विकल्पहरू धेरै गाउँको तुलनामा सहरमा बढी भएकोले सहर तिर छिरेको सहभागी उत्तरदाताहरू बताउछन् ।

केही घाइते अपाङ्गता सामाजिक न्याय र सुरक्षाको कमि भएकोले पनि गाउँ छोडेको थिए भने अधिकांसले जिवननिर्वाहको वैकल्पिक खोजिको कारण सहर केन्द्रित भएको बताए । नयाँ ठाउँ, नयाँ परिवेस, नयाँ कार्य क्षेत्रको अनुभव उत्तरदाताहरू कम् देखा परेको छ कुनै किसिमको कार्य दक्षता छैन, निम्न स्तरको कार्य गर्न कडा परिश्रमको आवश्यकता पर्छ ।

जो घाइते अपाङ्गता भएकोले उक्त कार्य गर्न कठिनाई हुन्छ । त्यस्ता कार्यहरू न्यून ज्याला , कामको निरन्तरताको नहुने ,समयमा पैसा नदिने ,जुनसुकै बेलापनि छोड्नु पर्ने र पैसा नदिई भाग्ने प्रवृत्ति हुन्छ । त्यतो काममा स्थाइत्व पाउन मुस्किल हुन्छ । कृषि पेशाको जटिलता बाट सहजताको खोजि भन् जटिल अबस्था छ । न्यून ज्याला र कामको स्थाइत्व नहुदा घाइते अपाङ्गतालाइ जीविकोपार्जन गर्न कृषि पेशाको विकल्प पेशामा स्थाइत्व खोज्न चुनौतीपूर्ण छ ।

६.१.२ स्थायित्व र व्यावसायिक जागिर प्राप्त गर्न

माओवादी जनआन्दोलनले जनयुद्धको समयमा बुर्जुवा शिक्षा काम छैन आजको आवश्यकता होइन , वैज्ञानिक शिक्षा आजको आवश्यकता हो भनेर शिक्षाको विरोध गर्न लगाएको उत्तरदाताहरूले बताउछन । माओवादी कार्यकर्ताहरूले पनि पुर्ण रूपमा साथ सहयोग दिने काम गर्यो । स्कूल पढ्न छोडेर बुर्जुवा शिक्षाको विरोध गर्न लागे । दशबर्ष आन्दोलन पछि शान्ति सम्झौता भयो । पुनः त्यहि बुर्जुवा शिक्षाको नै आवश्यकता देखिए पछि पार्टी नेतृत्वले बुर्जुवा शिक्षा चाहिदैन भनेर भुटो बोलेको बताए । आज बुर्जुवा शिक्षा नै रोजगारीको आधारशिला बन्यो। शिक्षालाई बुर्जुवा भनेर छोड्नेहरू आम समस्यामा परेकाछन् । त्यहि माथि घाइते अपाङ्ग हुदा दोब्बर मारमा परेका छन् । काभ्रे ३६ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता नेपाल अनुसार बुर्जुवा शिक्षा बारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“हिजो त्यहि बुर्जुवा शिक्षा काम छैन भनेको आज त्यो बुर्जुवा शिक्षा विना रोजगारी को सपना पनि देख्न नसक्ने भएको छ । हामि जस्तो घाइते अपाङ्ग हुदा भन्न बढी शिक्षाको आवश्यकता चाहिदो रहेछ । हामीलाई शिक्षा वाट वन्चित गराइयो । पार्टिले यो कुरा भुटो बोलेर न्यायसंगत कुरा गरेनन । आज शिक्षा आवश्यकता रैछ भनेर कक्षा १० मा भर्ना भएको छु । जागिर पाईन्छ पाइदैन थाहा छैन तर पढ्नु पर्छ भन्ने मानसिकता तयार भएको छ ।”

प्रत्येक घाइते अपाङ्गता भएका मानिसहरूको स्वभाव र व्यवहारलाई हेर्ने हो भने तार्किक, बौद्धिक राजनितिक चेतना बिकास गरेको देखिन्छ । तर शिक्षाको अभाव भएकोले पछाडी परेको सहभागी उत्त/दाताहरू बताउछन । घाइते अपाङ्गता भएकाहरूलाइ आरक्षण व्यवस्थाले पनि समेट्न सकेन । आरक्षणमा पर्नको लागि पनि शिक्षाको सिमा तोकिएको

हुन्छ जो अधिकांस घाइते अपाङ्गहरूले पार गरेका छैनन्। घाइते अपाङ्गहरू माओवादीमा प्रवेश गर्दा स्कूल जीवन पारगरेको थिएनन् । घाइते अपाङ्गता मध्य केहिले मात्र माओवादी क्याम्पमा हुदा +२ सम्म अध्ययन गरेको सहभागी उत्तरदाताहरू बताउछन् । घाइते अपाङ्गहरू पछि उपचारको लागि अस्पताल गै रहनु पर्ने ,आफू पुनःस्थापनाको साथै जिविकापार्जनको व्यवस्था मिलाउने चुनौती र आर्थिक जटिलताका कारण पढ्न नसकेको बताएका थिया।

निम्न स्तरको जागिरको कुनै स्थाइत्व छैन । व्यावसाहिक जागिरको लागि शिक्षाको अभाव छ साथै व्यावसाहिक जागिर खान उमेरको हक बन्दि पार कतिपयले गरिसकेका छन् भने कतिपय पार गर्ने अवस्थामा छन् । पढ्नको लागि उमेरले छेक्दैन तर उनीहरूकोलागी औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । औपचारिक शिक्षाबिना व्यावसाहिक जागिर सम्भव छैन ।

६.१.३ व्यापारिक क्षेत्र स्थापित गर्न

पुँजीको रूपमा केवल जमिन र जमिनबाट उत्पादित स्रोतहरू र पशुपालन बाहेक अरु केही नरहेको उत्तरदाताहरू बताउछन् । केही परिवारहरूको रोजगारी भएकोले पुँजीको स्रोतको रूपमा रोजगारी पनि रहेको बताउछन् ।तर नेपाली उत्तरदाताहरू समाजलाई हेर्ने हो भने अरु पुँजिका स्रोतहरू जातीगत पेसाहरू ,व्यापारिक स्रोतहरू ,वैदेशिक रोजगारिको बिस्तार गर्नु आदि कुराहरू थियामाओवादी आन्दोलनले लड्न सिकायो तर बाच्न सिकाएन । न आफ्नो मुद्दा र उदेश्य सफल बनायो न घाइते अपाङ्गताको व्यवस्थापन गर्न नै सिकायो, बिच जङ्घारमा छोड्ने काम भएको उत्तरदाताहरू दाबी गर्छन्।

पुनःस्थापनाको लागि दिइएको ५ देखि ८ लाख रकम जनमुक्ति सेनामा भएकोहरूको लागि मात्र केही राहतको रूपमा त्यो पुजि रह्यो । तर त्यसले सबै घाइते(संगठनका कार्यकर्ता) अपाङ्गताहरूलाई समेट्न नसकेको उत्तरदाताहरूले बताए । केही घाइते अपाङ्गताहरूले घाइते अपाङ्गता प्राप्त गरेका थिए । त्यो भत्ता पनि सबै घाइते अपाङ्गता भएका अपाङ्गहरूले पाएको थिएन । किनभने कतिपयको परिचयपत्र नबनेको कारण सेवा सुबिधा र भत्ता बाट बञ्चित हुनुपरेको उत्तरदाताहरू बताउछन् ।

परिचयपत्र प्राप्त गर्नेहरू मध्य विशिष्ट श्रेणीको परिचयपत्र पाउने घाइते अपाङ्गहरूले सहयोगी सहित १८०००/-प्राप्त ,प्रथम श्रेणी को लागि ९०००/- ,दोस्रो श्रेणी को ६५००/-प्राप्त गर्ने गरेका थिय । तेस्रो श्रेणीको अपङ्गतालाई जिवननिर्वाह भत्ताको व्यवस्था गरेको थियन।

सहभागी उत्तरदाताहरूका अनुसार कुनै पनि सेवा-सुविधा प्राप्त नगर्ने ,कतिपय जिवननिर्वाह भत्ता पाएकाहरूको पनि पुनःपुनरावलोकन पछि जीवननिर्वाह भत्ता बाट हटाइयो । त्यसरी एक्कासि जीवननिर्वाहको आर्को विकल्पको व्यवस्थापन नगरी दिइरहेको भत्ता नरोक्न घाइते अपाङ्ग संघका सचीव भक्त बहादुर थापा ले ज्ञापनपत्र गृह मन्त्रालयमा बुझाएको बताउनु भयो । साथै ज्ञापनपत्रमा परिचयपत्र बनाउन छुटेका घाइते अपाङ्गताहरूको नावावली टिपोट गर्न पुनःकार्यदल गठन गर्नु पर्ने ,सबै घाइते अपाङ्गताको न्याय र सुरक्षाको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने भनी गृह मन्त्रालयमा बुझाएको बताय ।

सहभागी उत्तरदाताहरूका पुँजीको स्रोत हेर्ने हो भने केवल जीवननिर्वाह भत्ता केन्द्रमा, अपाङ्गताको कुनै गोष्टिमा जादा दैनिक भत्ताहरू ,केहिले भेडा-बाखा पालनबाट, होटल व्यवसायबाट र पसलमा काम गरेकोबाट आएको रकम स्रोत बनेको देखिन्छ । अधिकांस परिवारको अन्य सदस्यमा भर परेका छन् । भुमि कतिपयले बेचिसकेका छन् भने कतिपयले भविष्यमा जे पनि हुनसक्छ , त्योबेला चाहिन्छ भनेर सरक्षण गरेर राखेका छन् । कोहि काम गरेर छोडेका छन् । केही व्यवसाय गर्ने प्रयासरत छन् । घाइते अपाङ्गताहरू संग व्यवसाय गर्न को लागि कुनै संचित पुँजी छैन । त्यस्कोलागी नेपाल सरकार संग पुँजीको देखि व्यवसाय सम्म गर्ने तालिम ,बजार व्यवस्थापनमा साथ सहयोग वा कुनै रोजगारिको व्यवस्था मिलाइदिन अपेक्षा राखेको बताउछन । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता , नेतृत्व पडिक्त गैर जिम्मेवारी हुनु र अर्थतन्त्रपनि कमजोर अबस्था हुनु घाइते अपाङ्गताको अपेक्षा अनुरूप व्यावसायकार्य गर्न चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

६.१.४ उच्चमशीलता वा व्यवस्थापकिय सीपलाइ जीविकापार्जन आधार बनाउन

आर्थिक विकासको अवसर सृजना गर्ने उद्देश्यले आफु र आफ्नो परिवार दुवैको लागी जिवनको राम्रो गुणस्तर र जीविकोपार्जन गर्न सक्छ यदि उच्चमशीलता वा व्यवस्थापकिय सीप छ भने, एक ब्यापार योजनाको विकासको लागी ब्यक्तीको सीप आवश्यकता पर्दछ ।

जसले आय उत्पादनगरी आधारभुत आवश्यकताको पूर्ति गर्नकोलागी जीवन उपयोगि बन्न सक्छ ।

दशवर्षे जनयुद्धले उद्यमशिल वा व्यवस्थापकिय सीपलाई एकदशक सम्म वा एक पुस्तामा प्रभावित गर्ने काम गर्यो । यो अवधिमा युवाको उद्यमशिल विकास गर्ने समय नष्ट गयो । उद्यमशिलता कसैमा पनि संस्कार विकास हुनसकेन । जुन वेलामा रोजगार, व्यापार उदामशील बन्ने उमेरमा वा विकास गर्ने उमेरमा युद्धमा सरिक हुनु परेको थियो । युद्धको समयमा सिकेका हातहतियार बनाउने ,बम बनाउने, राइफल चलाउने ,निशानाबाजी गर्ने र युद्धच्याम्बरहरू बनाउने सिपहरू सान्ति सम्भौता पछि प्रयोगमा आएनन । त्यहि माथि घाइते अपाङ्गता भइसकेपछि भन्न समस्या देखापर्यो । उनीहरू आफैलाई व्यवस्थापन गर्न कठिनाइ परिरहेको बेला उद्यमशीलतातर्फ सोचन सकेन ।

राज्यले तर्जुमा गरेका प्रक्रियाहरू केहि प्रक्रियाहरू भन्नुभटिलो छन् । प्रयाप्त बजेट छैन । उनीहरू म गर्न सक्छु भन्ने भावनाका साथ अगाडी बढ्न सक्नु पर्यो तर सकेनन । नीतिगत व्यवस्थाले वास्तविक रूपमा लक्षित घाइते अपाङ्गतालाइ सम्बोधन गर्न नसक्नु ,मानसिक भेदभाव, कमजोर व्यक्ति भन्ने समाजमा रहेको स्टिगमाले उनीहरू हिचकिचाउँछन् ।

पुस्तौनी उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकीय सीप विश्ववजारमा भएको विश्व-बजारीकरण, पुँजीवाद, भारतीय विस्तारवाद जस्ता चिजहरूले पनि प्रत्यक्ष हाम गर्ने काम गरेको छ । उत्पादित वस्तुहरू विश्व वजारका वस्तुसग प्रतिस्पर्दा गर्न सक्ने अवस्था छैन । राज्यले उद्यमशिलताको नाममा सामान्य जिपिकापार्जन गर्न सक्ने खालको योजना ल्याउने गरेको, जो प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

कमजोर र सामान्य खालको उद्यमशिलताहरू आम्दामिको स्रोत बन्न सकेन । उत्पादन गर्यो भने त्यसको लागि बजार पाउन सक्ने अवस्था छैन । राज्यले त्यस्ता उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकीय सीपको व्यवस्थापन र हस्तान्तरण प्रक्रियामा साथ सहयोग दिन सकेको छैन ।

घाइते अपाङ्गताहरू तत्काल उद्यमशिलता तर्फ पनि जाने अवस्था छैन, आर्थिक समस्या ,कार्य दक्षताको अभाव , कच्चापदार्थको अभाव ,तिब्र प्रतिस्पर्धा ,बजारीकरणको समयस्या र हातमा पुँजी नभएकोले जोखिम सहने क्षमता कम हुनु भनेको उद्यमशिलताका क्षेत्रमा

देखिएको चुनौतिहरू हुन । यी चुनौतीहरू चिर्न नसके घाइते अपङ्गताहरूको उधमशिलताबाट जीविकोपार्जन गर्ने अबस्था हुदैन ।

६.१.५ जातिगत र पुख्रौली पेशाको बिकल्प खोज्न

नेपालमा जातको आधारमा रहेको पेसाले पनि जीविकोपार्जनको आधार तयार गरेको थियो । धेरै व्यवसाय यस्तो थियो की जो जातिको आधारमा थियो । दमाइले कपडा सिलाउनु, सार्कीले जुत्ता बनाउनु, बाहुनले पुरेत काम गर्नु, मधेसका कुसवा समुदाय तरकारी बेच्नु, सुनार सुनको काम गर्नु आदी । यसमा जातिको कारण व्यवसायिक नेटवर्क थियो । जातको कारण कामप्रति विश्वास थियो ।

साथै पुख्रौली पेशा पनि जीविकोपार्जनको स्रोत हो । दशवर्षे आन्दोलन पछि सामाजिक परिवर्तन देखियको छ । उदारहरणको - लागी कपडा सिलाउनको लागी दमाई जाति हुनु पर्छ भन्ने छैन, जसले पनि सिलाउन सक्छ । जातको आधारमा वा पुख्रौली पेशा नै अपनाउनुपर्छ भन्ने छैन ।

बढ्दो औधोगीकरणको विकास सँगसँगै जातका आधारमा निर्माण भएका व्यवसायहरू उधोगपतिहरूले उत्पादन गर्ने भएपछि ति जातिहरू केवल श्रमिकको रूपमा देखापऱ्यो । हाल जसले सिप र दक्षता हासिल गर्छ त्यो नै औधोगीकरणको विस्तारका श्रमिकहरू हुन ।

उत्तरदाताहरूका जातको आधारमा नभएर सिप र दक्षताको आधारमा पहिचान बन्न सुरु गरेको बताए। बाह्य कारणहरूमा विश्वबजारमा आएको परिवर्तनको पनि प्रत्यक्ष प्रभाव परेको उत्तरदाताहरूले बताए ।

सहभागी उत्तरदाताहरूकाले आफुले पुस्तौनी गर्दै आएको पेशा दशवर्षे जनयुद्ध पश्चात परिवर्तन गरेकाछन् । जातको आधारमा निर्माण भएका व्यवसाय अन्त गरी नयाँ व्यावसाय प्रति आर्कषण भएका उत्तरदाताहरूका बताए ।

जातका आधारमा गरिएको पेसाले जीविकोपार्जन मुद्दालाइ उठान गर्न सकेन । त्यसमा उनीहरू जात र पेसा कारण अपहेलना सहनु पर्ने अबस्थाबाट मुक्त पनि हुन् चाहन्छन ।

आफ्नो रुची र क्षमताको आधारमा आफ्नो कार्य क्षेत्र बनाउने ट्रेन नै चलेको छ । यस्तो अवस्थामा धाइते अपाङ्गहरूको लागि नयाँ सोच तथा नयाँ विचारका साथ अगाडी 'बदलनको लागि विभिन्न चिजहरू बाधक बनेको छ । अपाङ्ग मैत्री वातावरण नहुनु, व्यवसाय मुख बनाउने तर्फ ध्यान नदिनु ,सरकारी नीति कार्यन्वयन सहि तरिकाले लागु भयो की भएन भन्ने चेक जाँच गर्ने निकायको कमि आउनु । यस्ता जातिगत पेशा वा पुख्रौली पेशालाइ नै प्रवर्द्धन गर्नु पर्छ भनेर प्रोसान गर्ने तिर राज्य को सोच छैन ।

यस्तो अवस्थामा जातिगत र पुख्रौली पेशा गर्ने अबस्था छैन, भन नयाँ परिवेस, नयाँ क्षेत्रमा काम गर्न धाइते अपाङ्गहरूलाइ चुनौती नै छ । उनीहरू श्रमिक बनेर पेशामा आउँन बाध्य पनि छन् र कष्टकर पनि छ ।

६.२ जनयुद्धका घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामाजिक पुनःस्थापनाको क्रममा भोग्नु परेका चुनौतिहरू

घाइते अपाङ्गताहरू को पुनःस्थापना डेड दशक भन्दा बढी समय भै सकदा पनि आज सम्म पुनःस्थापना हुन नसक्नु बिडम्बना हो । घाइते अपाङ्गताहरूको शाररिक समस्याबाट कष्टकर जीवनको सामाना गरिरहेका छन् । त्यसमा तिरस्कार ,भेदभावपूर्ण व्यवहारले निम्तायको मानसिक अबस्था ,आर्थिक संकटका कारण पारिवारीक कलह देखि सम्बन्ध विच्छेद सम्मको अबस्था सिर्जना भएका छन् । भागौलिक विकटताका कारण हिडुल गर्न समस्या हुनु , अपाङ्गता मैत्री वातावरण नहुनु ,नजिक अस्पताल नहुदा नियमित उपचारको लागि कठिनाई साथै आफ्नो सन्तानको उचित शिक्षा-दिक्षा दिन नसक्नु , उनीहरूको समस्यालाई राज्य र पार्टीले वास्ता नगर्नु ,गरेको पनि त्यसको सहि तरिकाले कार्य गर्यो कि गरेन हेर्ने निकायको व्यवस्था नहुनुको कारण उनीहरूको समस्या पहाड बनेर बसेको छ । यस्ता विविध समस्याका कारण उनीहरूको पुनःस्थापनामा चुनौती खडा भएको छन् । ती चुनौतीहरू यस प्रकार छन् ।

६.२.१ समाजमा भेदभाव बिहिन र आत्मीय सम्बन्ध बिस्तार गर्न

समाजमा अपाङ्गतालाइ हेर्ने दृष्टिकोणले इतिहास बनाइसकेको छ । शाररिक, मानसिकको आधारमा गरिने विभेद , उपेक्षा र वहिष्करणका कारण उत्पन्न अवस्थाको रूपमा परिभाषित गर्ने गरिएको छ । त्यसमा सशस्त्र जनयुद्धबाट घाइते अपाङ्गता हुदा भन्नु

तिरस्कार , अपहेलना सहित सामाजिक वहिष्करण पनि परेका छन् । जनयुद्धको समयमा कति सहिद भय , कति बेपत्ता पारिय , सर्वसाधारण जनताहरू जनकारवाहीमा पारीय , मानव अधिकार उल्लघन देखि तमाम उत्पीडनको सिकार भएका छन् । यस्ता उत्पीडनमा परेका र समाजमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव परेका व्यक्तिहरूको भ्रुण्ड ठुलो संख्यामा समाजमा छ । जसले माओवादी प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण बनाउन सकेको छैन ।

घाइते अपाङ्गताहरूशान्ति सम्झौता पछि शाररिक रूपमा कमजोरको साथै आफ्नो गृह जिल्ला फर्किदा बिस्तारै आर्थिक संकटले गाज्दै गएको देखिन्छ । माओवादीमा प्रवेस गर्दा अधिकास मध्यम वर्गको भएपनि शान्ति प्रक्रियापछि गरिबीको चपेटामा परेका छन् । अचल सम्पति (जग्गा-जमिन)को भागबण्डाको साथै निरन्तर उपचार कतिपयले बिक्रि पनि गरेका छन् । जसको कारण परिवारमा कलह ,तिरस्कार,अपहेलना र कतिपयको सम्बन्ध-विच्छेदको साथै रोडमा बास पनि हुनुपरेको छ । हिजो जनयुद्धको समयमा शक्तिमा रहेकाहरू आज अरुको भरमा बच्नु पर्ने अवस्था आउदा चोक्टा खान गाको बुडी , भोलमा डुबेर मारी भन्ने व्यांगे समाजको मान्छेले गर्ने गरेका छन् । जुन समाजमा माओवादी पार्टीको जनमत र विस्वास जितेकाछन । त्यहा केहि हद सम्म समाजमा घुलमेल हुन् सकेको देखिन्छ । तर जहाँ पकड छैन ,जहाँ माओवादी द्वारा उत्पीडनमा परेका परिवार छन् । त्यहाघाइते अपाङ्गताहरूको सम्बन्ध राम्रो बनाउन सकेनन । त्यहा वहिष्करणका परेका छन् ।

समाजमा रहेको अपाङ्गता प्रतिको नकारात्मक धारणालाइ हटाउन प्रत्येक जनतालाई अपाङ्गता पनि सपांग जस्तै जिउन सक्छ यदी उचित अपाङ्गतामैत्री बातावरण भयो भने भन्ने सचेत जागरण आवश्यक छ । अपाङ्गता जो कोहि पनि जती बेलानी पनि हुनसक्छ । त्यसैले अपाङ्गता प्रति सतभाव हुन् सिक्नुपर्छ । यसले अपाङ्गतालाइ समाजमा सम्बन्ध बिस्तारमा मदत पुर्याउछ । समाजमा रहेको विधमान नकारात्मक धारणा हटाइ सकारात्मक धारणा बिकास गर्नु नै चुनौती पूर्ण छ ।

जनयुद् भित्र भएका उत्पीडन ,मृत्यु र बेपत्ता पारियको परिवारको न्याय जब सम्म हुदैन , मानव अधिकार उल्लघन को कानुनि दायेरामा ल्याइदैन र ती उत्पीडनमा परेका परिवारको स-सम्मान उचित व्यवस्था मिलाइदैन तब सम्म माओवादी पार्टी प्रति र घाइते अपाङ्गता समाज सकारात्मक हुनसक्दैन । यो कार्यको समाधान पछि मात्र सामाजिक सम्बन्ध विस्तार गर्न सम्भव छ । यो नै अत्यैन्तै चुनौती पूर्ण कार्य हो ।

जनयुद्ध पिछडीएको वर्ग, दलित, महिला, अपाङ्गता, सिमान्तकृत समुह जस्ता व्यक्तिहरूलाई साधन-स्रोतबाट र अवसरबाट वञ्चित हुने अवस्थाको अन्त्य गर्न लागीएको युद्ध हो । युद्धमा क्षेती हुन्छ, त्यसको क्षेतिपूर्ति राज्य लिन्छ, भन्ने विस्वास दिलाउनु पर्छ के का लागि र किन युद्ध लडेको भन्ने कुरा प्रष्ट पार्न सक्नु पर्छ । माओबादी एजेन्डा लाई लोकप्रियता जनातामास बनाउन सक्यो भने मात्र घाइते अपाङ्गता सिर ठाडो पारेर सम्बन्ध विस्तार गर्न सक्छन । यो कार्य गर्न चुनौती पूर्ण छ ।

६.२.२ कृषि पेशाको बैकल्पिक नयाँ जिविकोपार्जनको स्रोत खोज्न

पुनःस्थापना हुनको लागि घाइते अपाङ्गताको गास , बास , कपासको उचित प्रवन्ध हुनुपर्छ, उच्चतम जीविकोपार्जनको व्यवस्था हुनु पनि उनीहरूको सामाजिक न्याय र सुरक्षा भित्र पर्दछ ।

जनयुद्ध पूर्व माओबादी सहभागीहरू कृषि पेशामा आवद्ध देखिन्छ । केहि परिवारका सदस्यहरू नोकरी र व्यवसाय तर्फ पनि रहेको देखिन्छ तर शान्ति प्रकियापछी हेर्ने हो भने घाइते अपाङ्गता पुर्णरूपमा बेरोजगार , कृषिको बिकल्प खोजि गर्दै नयाँ जीविकापार्जनको स्रोत खोजीमा तडिपएको देखिन्छ ।

समग्रतालाई हेर्दा घाइते अपाङ्गको जीवनयापनगर्नकोलागी मुख्य गरेर उसको परिवारको वा स्वयम् आफ्नो (१) जमिन (२) शिक्षाको अवस्था (३) पुंजी (४) उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकिय सिप र (५)सामाजिक पुँजि कस्तो किसिम को छ, त्यही अनुसार जीविकोपार्जन निर्धारण गर्न सकिन्छ । यी जीविकोपार्जनका स्रोतहरू संग सम्बन्धित भएर चुनौती खडा भएका छ ।

कृषि भूमिबाट वर्ष भरि खानको लागि नपुग्ने साथै घाइते अपाङ्गहुँदा कठिन श्रम गर्नकोलागी गार्हो हुने भएपछी कृषि भूमिको बिकल्प खोजिगरिएको छ । गाउँमा कृषि पेशा बाहेक अन्य पेशाको सम्भावना कम भएकोले गाउँको एउटा बिकल्पको रूपमा सहर निकालेका छन् । नयाँ ठाउँ ,नयाँ परिवेस, बिना शिप ,बिना दक्षता ,बिना तालिम र बिना अध्ययन गैर कृषि कार्यगर्नु चुनौती छ ।

व्यापार व्यवसाय गर्न को लागि पुँजी छैन । व्यावासाहिक जागिर गर्न स्कूल जीवन पार गरेको छैन । सरकारी कोटा ,आरक्षण योग्यता पुग्दैन, जटिल प्रकृतिका काम गर्न अपांगमैत्री बातावरण छैन । शाररिक अवस्था को जटिलता छ । केहि स्रोत भएपनि पहुँच वालाको बोलबोलाई छ, केहि घाइते अपाङ्गता हरूको जीवननिर्वाह भत्ता र परिवारको सदस्य हरूले कमै गरेकोले सहरमा जेनतेन बचिरहेको छ । मानौ गरिबीको रेखामाथि बसेको छ । कुन दिन कुन रोगले समात्ने हो त्यो दिन गरिबीको रेखा भन्दा तल आउने सम्भावना छ । आज सम्म कुन स्थानमा बस्ने स्थाइत्व हुनसकेको छैन ।

त्यस्कोलागी नेपाल सरकार संग पुँजीको देखि व्यवसाय सम्म गर्ने तालिम ,बजार व्यवस्थापनमा साथ सहयोग वा कुनै रोजगारिको व्यवस्था मिलाइदिन अपेक्षा राखेको बताउछन । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता , नेतृत्व पडिक्त गैर जिम्मेवारी हुनु र अर्थतन्त्र पनि कमजोर अवस्था हुनु घाइते अपाङ्गताको अपेक्षा अनुरूप व्यावसाय कार्य गर्न चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

६.२.३ निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारमा समान पहुँच बनाउन

घाइते अपाङ्गताको लागि निरन्तरता उपचारको आवश्यकता पर्छ । दिन प्रतिदिन थप रोगले समात्ने डर छ । कतिपय क्यान्सर लागेर मृत्यु भैसके, कतिपयलाई लाग्ने अवस्थामा छ, नसा सम्बन्धि, हाडजोर्नी सम्बन्धि रोगहरूले बढी ग्रसित छन ।

राजनैतिक शक्ति, आर्थिक पहुँचले समाजमा स्वास्थ्य प्रणालीमा प्रभाव पारेकोछ । जोसंग पुँजी र शक्ति छ, उसको स्वास्थ्यमा एकाधिकार गरेको देखिन्छ, जो संग पहुँच छैन उनीहरू स्वास्थ्यको उपचार गर्न सकेकोछैन ।

केहि घाइते अपाङ्गता बाहेक अरुमा पुँजी र शक्ति छैन । जो संग राजनीति र शक्ति छ, तिनीहरूको नहुने माथी प्रभुत्व देखिन्छ । सरकारी अस्पतालहरूमा निःशुल्क उपचार भनेको भएपनि प्रभावकारी ढंगले उपचार नगरेको घाइते अपाङ्गताहरू आरोप लगाउछन । राजधानीमा बिर अस्पताल र ट्रमा सेन्टरमा निःशुल्क उपचार गरिन्छ । घाइते अपाङ्गताहरू नियमित उच्च स्तरीय उपचार गर्नेहरू पनि छन् । कहिले काही उपचार गर्नेहरू पनि छन् भने उपचार नपाएर गाउँघर को जडिबुटी लगाएर बसेका पनि छन् । समयमा उपचार नपाएर रोग पालेर बसेका पनि छन् ।

निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार भएपनि सिमित पहुँचवाला र राजधानी केन्द्रित सिमित भएको छ समान पहुँच छैन । यसले गर्दा गाउँमा बसेर निरन्तर उपचारको सम्भव छैन । त्यसको लागि सहर केन्द्रित हुन् बाध्य पारिएको छ । गाउँमा उपचार नपाएर मर्नुपर्ने अवस्था छ । सहर संगको भाग दौडमा फेल हुने सम्भावना छ । जुनसुकै बेला भोलिभुम्तो बोकेर विस्तापित हुनुपर्ने हुन् सक्छ । जीवन जीउन गाँउ भन्दा शहर सुविधा र सहज भएपनि घाइते अपाङ्गताहरूको स्थाई बसाइ भने तयार भएको छैन ।

राज्यले प्रत्येक घाइते अपाङ्गताहरूले प्रत्यक्ष अनुभूति गर्ने गरी उपचारको व्यवस्था गर्नु पर्छ तर अस्थिर राजनीति , घाइते अपाङ्गताहरू माओबादीको समस्या हो माओबदिले नै सुल्झाउनु पर्छ भन्ने मानसिकता हाबी , निशुल्क उपचारमा समान व्यवहार भैराखेको छ कि छैन चेक जांच गर्ने निकाय को कमि छ । यो सहि तरिकाले कार्य गर्न चुनौती पूर्ण छ । जब सम्म सक्ति र पहुँच वालाको प्रभुत्व रहन्छ र जब सम्म स्वास्थ्यमा स्थायिकरण अनुसार उपचार हुन्छ तब सम्म निःशुल्क उपचारमा समान पहुँच बनाउन चुनौती छ ।

६.२.४ राज्यले घाइते अपाङ्गताहरू प्रति व्यावाहारिक र लक्षित कार्य गर्न

राज्यले घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आज सम्म डेड दशक भै सक्दा पनि आज सम्म पहिचान गर्न नसक्नु राज्यघाइते अपाङ्गता प्रति कति संवेदनशील छ भन्ने कुरा देखाउछ । यसबाट घाइते अपाङ्गताहरू पुनःस्थापना भयो कि भएन मुल्याकन गर्न सकिन्छ ।

राज्यले समयमा सहि तरिकाले उनीहरूको पहिचान र व्यवस्था नगरीदिएको कारण साथै पुनःस्थापना प्रति ध्यान केन्द्रित गर्न नसक्दा अन्यौल स्थितिमा छ । कहिले नामावली छुटेको नाममा , कहिले परिचयपत्र सवालमा , कहिले लक्षित समुह नभई पहुँचको आधारमा घाइते अपाङ्गताहरूलाई सेवा सुविधाबाट वंचित गरिएको छ । कागजी प्रक्रियामा ऋण , अनुदान, तालिम गरेर सक्षम बनाउने भनेपनि कार्यन्वयनमा भने लागू भएको छैन । कागजी प्रक्रिया भन्भटिलो र राम्रो संग व्यवहार नगरेको आरोप घाइते अपाङ्गताहरूले लगाउछन ।

घाइते अपाङ्गताहरू कुन अवस्थामा छन् , कहाँ छन् कुनै वैज्ञानिक अधार छैन , आधिकारिक डाटा छैन । प्रत्येक चोटी कार्यदल निर्माण गरी नवावली टिपोट गर्दा नक्कली घाइते अपाङ्गताहरूको बिगबिगीले नावावाली टिपोट प्रक्रियामा घाइते अपाङ्गताको सहि

पहिचान गर्न सकेको छैन । घाइते अपाङ्गताहरूको प्रमाणहरू जुटाउन नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन् । यस्तो बेलामा सहि पहिचान गर्नु चुनौती भएको छ ।

सत्य निरूपण आयोग र अन्तरिम राहत कार्यक्रमले घाइते अपाङ्गताकोलागि स्पष्ट खाका ल्याउन सकेन । बेपत्ता पारिएका ,सहादत प्राप्त परिवार ,पिडित परिवार , उत्पीडनहरूलाई लक्षित गरी ल्याइएको कार्यक्रमले घाइते अपाङ्गताको मुद्दा गौणहुन् पुगेको थियो । गैरद्वन्द्व होस् वा द्वन्द्व बाट घाइते अपाङ्गता होस् अपाङ्ग महासंघले समान हो समान तरिकाले हेरिनु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति दिदै आएका छन् । तर घाइते अपाङ्ग महासंघ समितिले घाइते अपाङ्गतालाई अलग्गै हेर्नु पर्ने दवाब दिदै आउनु भएको छ । यी दुई सस्था बीच जुहारी नै चलेको छ । यस्तो बेला लक्षित समुह प्रति केन्द्रित हुन् चुनौतीपूर्ण छ ।

हरेक क्षेत्रमा राजनीतिक पहुँच, उच्च वर्गको प्रभुत्व रहेको छ । घाइते अपाङ्गताको सवालमा पनि यो कुरा अछुतो हुन् सकेन । जब सम्म शक्ति र पहुँचको बिचमा बेसाहारा पिस्सी रहन्छ तब सम्म घाइते अपाङ्गताहरूलाई लक्षित गरेर कार्यक्रम गर्न चुनौतीपूर्ण हुन्छ ।

६.२.५ बालबालिकाको लालनपालन तथा उचित शिक्षाको प्रवर्धन गर्न

घाइते अपाङ्गताहरूको लागि सबै भन्दा बढी चिन्ताको विषय आफ्नो सन्तानको उचित शिक्षा र व्यवस्थित जीवन रहेको छ । उनीहरू आफु जस्तो कुनैपनि युद्धमा सामेल गराउन चाहदैनन् । आफ्नो जिन्दगीको यात्रा के हो बुझिसकेका छन् । आफ्नो सन्तानलाई त्यो यात्रामा हिडाउन चाहदैन । आफुले बुर्जुवा शिक्षा चाहिदैन भनेको भरमा छोडेकोले आज पश्चाताप रहेको उनीहरू बताउँछन् । जबसम्म सन्तानलाई उचित शिक्षा हासिल गराउदैन तबसम्म घाइते अपाङ्गताहरूले पुनःस्थापनाको महसुस गर्न सक्दैन ।

घाइते अपाङ्गताहरूको आर्थिक समस्याका कारण आफ्नो सन्तानको उचित व्यवस्था गर्न सकेको छैन । राज्यले उचित शिक्षाको लागि पहल गरी दिनु पर्ने अपेक्षा राखेका छन् । नीतिगत रूपमा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिएतापनि त्यसको कार्यन्वयनमा भने लागु हुन् सकेको छैन । भनसुन र राजनीतिक शक्ति बिना प्रवेश गर्न कठिन छ । त्येस्मा पनि कागजी प्रक्रिया भन्भटिलो र स्कुल प्रवेश गरिएको विध्यार्थीहरूको मनस्थितिलाइ विचार नगरेको आरोप लगाउछन ।

घरको आर्थिक अवस्था कमजोर, राजनीतिक पहुँच बिना प्रवेश जटिलता, अस्थिर राजनीति, माओवादी पार्टी प्रति स्कूल को धारणा, स्कूलको स्थान र घाइते अपाङ्गताहरूको बसेको अवस्था बिचको दुरीको कठिनाइका कारण स्कूल छोड्ने दर बढ्दो छ । विध्यार्थीहरूको स्कूल छोड्ने दर हटाउन चुनौती रहेको छ ।

परिचयपत्रको मुद्दा अझ सुल्झाउन सकेको छैन । बिना परिचयपत्र कुनैपनि सेवा सुविदा प्राप्त गर्न सकिदैन । जाती ढिला हुन्छ त्यति विध्यार्थीको पढ्ने उमेरमा बाधा पर्छ । त्यो समस्या देखि सकेको छ । यो समस्यालाई तत्काल सुल्झाउन चुनौती छ । जती-जती यस्तो समस्याका कारण ढिला हुन्छ । त्यति नै बालबालिकाको शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्छ । त्यसलाई सुल्झाउन भन् बढी चुनौती खडा हुन्छ ।

६.३ घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक स्रोत र जिविकापार्जनका आधारहरू

शान्ति सम्झौता पछि अवकास चाहने र अयोग्य ठहरिएको सेना तर्फ ५ लाख देखि ८ लाख सम्म पदको सोपान अनुसार वितरण गरिएको थियो । सेना समायोजन हुनेबेलामा जनमुक्ती सेनाका तर्फबाट घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पाएको एकमुष्ठ रकमले केही समय व्यवस्था गर्न ठूलो सहयोग गरेको उत्तरदाताहरूले बताए । तर यो सबै धाइले अपाङ्गको लागी सहयोग भने होइन । किनकी यो जनमुक्ति सेनामा कार्यरत घाइते अपाङ्गहरूले मात्र पाएको उत्तरदाताहरूले बताए । कतिपय घाइते अपाङ्गताहरूले एकमुष्ठ पैसाको केही अंश आफू बस्ने घरको व्यवस्था गरे भने कतिपय उपचार र खान लाउन व्यवस्थापन गर्दा गर्दै सिधिएको बताए भने कोहिले केही रकमबाट व्यापार व्यवसाय सुरु पनि गरेका बताए तर ज्ञान, सिप, तालिमको अभावले व्यापार व्यवसायलाई अगाडी बढाउन सकेनन । जुम्ला ३७ वर्षीय (पुरुष) उत्तरदाता भण्डारी अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“केहि रकम मेरो औषधी उपचारमा र खान व्यवस्था गर्न खर्च भयो। बाकी रकम फैंसी पसल खोलेको थिय तर घाटा लागेर ६ महिनामा नै बन्दगर्नु पन्यो । त्यो पसल वेचेर पुर्खौली भेडापालन गरेर जीविकोपार्जनको स्रोत तयार गरिरहेको थिय । त्यो भेडा पालनलाई व्यवसाय रूपमा संचालन गर्न सोच बनाएको तर खुट्टामा हिड्न समस्या भएकोले उपचारको लागि अस्पताल नियमित जानु पर्ने भएकोले हाल काठमाडौँ बस्दै आएको छु । हाल चिया-नास्ता पसल खोलेर बसेका छौ ।”

माओवादी कार्यकर्ताका रूपमा कार्यरत घाइते अपाङ्गतालाइ (१ % = रु २०००) नगद प्राप्त गरे । तर उनीहरूले जनमुक्ति सेना सरह नै रकम दिनु पर्ने आवाज उठाएका थिए । उनीहरूको उपचार र घरको व्यवस्था मिलाउदै उक्त रकम सिधिएको बताए । काभ्रे ३६ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता नेपाल अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“म माओवादी कार्यकर्ताको रूपमा रहदा घाइते अपाङ्गता भएको हो । मैले प्रतिशतको आधारमा १ लाख प्राप्त गरेका थिए । उपचार र घरको व्यवस्था मिलाउदै उक्त रकम सिधियो । हालसम्म कुनै पनि स्थाईत्व काम गरेको छैन । श्रीमती रोजगारी भएकोले घर खर्च सम्पूर्ण चलाई रहेको छिन । केही व्यापार गर्ने सोचमा छु तर के गर्ने भन्ने कुनै निर्णय लिन सकेको छैन ।”

उत्तरदाताहरूको भनाइलाई आधार मान्दा घाइते अपाङ्गताको आर्थिक स्रोतको आधारहरू अचल सम्पति (जग्गा-जमिन), कोहिको पुखौली व्यसायहरू नै परिवारको आर्थिक स्रोत बढी मात्रामा भएको बुझिन्छ । त्यहि अनुसार घाइते अपाङ्गताहरूको आर्थिक हैसियत देखा परेको छ । न्यून आर्थिक अवस्था भएका परिवार, जो सँग जग्गा जमिन पनि कम थियो, उनीहरू निकै कष्टकर अवस्था पार गर्नु पर्यो । उत्तरदाताहरूको अनुसार महिला घाइते अपाङ्गता हुँदा श्रीमानको भरमा, पुरुष घाइते अपाङ्गता हुँदा श्रीमतीको भरमा घर सञ्चालन भइरहेको छ । दुबै श्रीमान श्रीमती नै घाइते अपाङ्गता हुँदा परिवारको अन्य सदस्य साहारा बनेको छन । अझ आफैपनि संघर्षरत छन् । तर कतिपय अवस्थामा परिवारबाट तिरस्कृत र श्रीमान र श्रीमतीको सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्था पनि सिर्जना भएको बताउँछन् । जुम्ला ४० वर्षीय पुरुष उत्तरदाता रानावत अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मैले नेपालसरकारबाट ५ लाख प्राप्त गरे । त्यहि रकमबाट जुम्ला बजारमा भाडामा होटल व्यावसाय गर्दै आएको थियौ । त्यसैबाट गुजारा चलेको थियो ।हामि दुवै श्रीमान-श्रीमती घाइते अपाङ्गता हौ । दुवैको शाररिक अबस्थामा समस्या आइसके पछि काठमाडौं उपचारार्थ आएका हौ । जीवन निर्वाह भत्ता दोस्रो श्रेणीको ६५०० ।- प्राप्त गर्दै आएको थियो हाल तेस्रो श्रेणीमा नामाकरण भएपछि भत्ता पाउन रोकिएको छ । हामी पुनःजुम्ला फर्किने सोचमा छौ ।”

उत्तरदाता न्युसार भन्छन्- “मैले दुवै हात दुवै आँखा गुमाय । मैले विशिष्ट श्रेणीको घाइते अपाङ्गता परिचय पत्र पाएको छु । मलाइ सहयोगी रकम सहित १८ हजार मासिक प्राप्त गर्दै आयको छु । मेरो आर्को स्रोत छैन । मलाई खाना खुवाउने देखि ट्वाइलेटसम्मको काम अरुले नै गरीदिनुपर्छ ।” घाइते अपाङ्गताहरू मध्ये सबैभन्दा विशिष्ट श्रेणीका घाइते अपाङ्गताहरू कष्टदायक जिवन जिउनुपरेको छ । उनीहरू पूर्णरूपमा अरुमा निर्भर पर्नु पर्ने बाध्यता र आर्थिक स्रोत अन्य सदस्यमा नै निर्भर छन् । जिवन निर्वाह भत्ता सहयोगी रकम सहित १८ हजार दिने व्यवस्था छ । त्यहि रकमबाट केही राहत मिलेको छ । अरु कुनै आर्थिक स्रोतहरू छैनन् । घाइते अपाङ्गताहरूले आजसम्म कतिपयले कामहरू गरेर छोडेका छन् । कोही काम गर्ने सोचमा छन् । तल्लो कमसल काम गर्नु पर्ने बाध्यताले कुनै एक कार्यप्रति स्थाईत्व हुन सकेको छैन । व्यापार व्यवसाय पनि राम्रो सँग चलाउन सकेको छैन । केही राम्रो गर्न अभिलाषाले व्यापार व्यावसाय परिवर्तन गरिहेका छन् । त्यसले भन्नु आर्थिक अवस्था कमजोर बनाएको छ । काभ्रेका ४० वर्षीय पुरुष उत्तरदाता लामा अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“ शान्ति सम्झौता पछि मैले ६ लाख रूपैया प्राप्त गरे । त्यो पैसामा केहि पैसा थपेर काठमाण्डौमा ग्रामेन कम्पनी खोले । शुरुवाती दिनमा ग्रामेन कम्पनी केहि चलेपनि पछि चलाउन सकेन र बन्द गर्नु पर्यो । हाल प्रथम श्रेणीको सुरुमा जीवननिरर्वाह भत्ता आफैले लिएको थिएन । पछि पुनः जीवननिरर्वाह भत्ता लिने निवेदन पेश गरे पछि हाल प्रथम श्रेणीको हजार प्राप्त गर्दै आएको छु । अहिले बेरोजगार छु ।”

घाइते अपाङ्गताहरू जो गाउँमा नै बसोबास गरेका छन् उनीहरू जितिनै कष्ट भएपनि अभै पनि खेतीपाती छोडेको छैन । घाइते अपाङ्गता भएपछि खेतीपातिबाट विस्तापित हुँदै सहर तर्फ प्रवेश गर्ने दर बढ्दो छन । उत्तरदाताका अनुसार घाइते अपाङ्गताहरू कोहीले होटल व्यावसाय गरेर बसेका छन् । कोही तरकारी बेचेर बसेका छन् । कोही पसलमा कामदारको रूपमा काम गरेका छन् । सामान्य घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ऋण खोजेर विदेश पनि गएका छन् । घाइते अपाङ्गताहरू मध्ये पँहुच भएको, उच्च वर्ग र अध्ययनलाई निरन्तरता दिएका केही घाइते अपाङ्गताहरू जागिर पनि खाएका छन् । *रोल्या*

३८ वर्षीय महिला उत्तरदाता मोहरा अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मेरो घर रोल्पा हो । विवाहा पछी काठमाण्डौमा बस्दै आएका छौ । हामि श्रीमान-श्रीमती नै रोजगारी गर्दछौ । म करारमा राष्ट्रिय खेलकुद परिषदमा कार्यरत छु । मेरो ससुरा पनि घाइते अपाङ्गता हुनुहुन्छ । वंहा सामानुपातीकबाट सांसद पनि हुनुभयो । मैले जीवन निर्वाह भत्ता प्रथम श्रेणीको ९ हजार प्राप्त गर्दै आएको छु ।”

सम्बन्धित तालिम, गोष्ठीहरूमा जाँदा तालिम भत्तास्वरूप पैसा पाउने गरेका छन् । त्यसले पनि केही हद सम्म आर्थिक सहयोग भएको छ । घाइते अपाङ्गहरूले कतिपयले अभिसम्म कुनै पनि सेवा सुविधा प्राप्त गरेका छैनन । आर्थिक दयनियताको जिवन बिताउन बाध्य पनि छन् । सुरुवाति चरणमा जीवननिर्वाह गर्न माग्नु पर्ने अवस्था पनि आएको थियो । कतिपय मानसिक रोगी भएका थिए । कतिपय आर्थिक अभावका कारण मृत्यु पनि प्राप्त गरेका छन् । काठमाण्डौको पशुपति मन्दिरमा घाइते अपाङ्गताहरू माग्न विवस पनि भएको घाइते अपाङ्गताहरू बताउछन् । हाल जिविकोपार्जन भत्ताको उपलब्धता सँगसगै घाइते अपाङ्गताहरूको माग्ने काममा उल्लेखनिय कमि आएको घाइते अपाङ्गताहरू बताउँछन् । सिन्दुपाल्चोक ३८ वर्षीय पुरुष उत्तरदाता बि.क.अनुसार ,घाइते अपाङ्गको आर्थिक स्रोतबारे यस्तो अनुभव व्याक्त गरेका छन् :

“मेरो घर रुकुम हो । हाल काठमाण्डौ बस्दै आएको छु । सेना समायोजनको बेला भारतमा उपचार गर्न गएको बेला नावावलीमा नाम छुटेको कारण एकमुष्ठ पैसा प्राप्त गर्न सकिन । परिचयपत्रको लागि कार्यदलले नाम टिपोट गरेको बेला नाम छुटेकोले मैले कुनै पनि सेवा सुविधा र जिवननिर्वाह भत्ता पाउन सकिन । तेस्रो पटक कार्यदलगठन गरी नाम टिपोट गरेपछि हाल दोस्रो श्रेणीको ६५००/- रकम प्राप्त गरेको छु । मैले अत्यन्त दुःख भोगे । मैले जस्तो दुःख अरुले भोग्न नपरोस भन्ने चाहान्छु । अहिले घाइते अपाङ्गताहरूलाई ‘ प्रचण्ड ‘ संग समन्वय गरेर पार्टीले पनि हेर्नु पर्ने बातावरण बनाउदै छु । ”

अभ्रपनि घाइते अपाङ्गता कुन अवस्थामा छन वैधानिक लेखा जोखा छैन । कार्यदलले चौथोपटक घाइते अपाङ्गहरूको नामावली टिपोट गर्ने भएको छ । यस पटक सबै घाइते अपाङ्गतालाई समेटिने बताइएको छ । त्यसको नतिजा भने आउन बाकि छ ।

छलफल

सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा माओवादी पक्षबाट घाइते अपाङ्गताहरूको जिविकोपार्जन र पुनःस्थापना सवालमा केन्द्रित रहेर अध्ययन गरिएको हो । नेपाल सरकारले घाइते अपाङ्गताहरूकोलागि नीतिगत रूपमा घाइते अपाङ्गता प्रतिसत तथा पुनःपुनरावलोकन कार्य विधि ,२०७४ अनुसार जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाको लागि पहल गरिएको छ । तर कार्यान्वयन पक्ष भने कम्जोर देखिन्छ । उनीहरूको जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाक चुनौतीहरू देखिएका छन् । ति चुनौतीहरूको सामाना र नीतिनियम कार्यान्वयन पक्ष कम्जोर हुनुको कारण जुन हिसाबले संरचना बिरुद्ध लडेका थिय । त्यो उपलब्धिमा रूपान्तरण हुन् नसक्नु मुख्य देखिन्छ ।

जुन हिसाबले संरचना बिरुद्ध लडेका थिय । त्यो हिसाबले संरचना रूपान्तरण भएन भने श्रीलंकामा तामिल महिला दोहोरो सीमान्तिकरणमा(marginalization) परेका थिए । श्रीलंकामा तामिल महिलाहरू को समुह भित्र पनि धेरै स्तरको उत्पीडन वा शोषणमा परेका थिए । यो घटना जब हुन्छ तब शक्ति र पदानुक्रमको विभिन्न तहहरू एक पक्षमा पहिले नै सिमान्तिकृत समुहमा नकारात्मक प्रभावहरू बढाउँन अन्तरक्रिया गर्दछ । “वास्तविक र प्रतिनिधित्व बीच :युद्ध र द्वन्द्वपछी श्रीलंकामा महिला एजेन्सी “लेखमा प्रभावित तामिल महिलाहरूको दोहोरो सिमान्तिकरणको अवधारणा निर्माण भएको जस्तो नै नेपालमा जनयुद्ध पछी घाइते अपाङ्गताहरू दोहोरो सीमान्तिकरणमा परेका छन् । माओवादीमा प्रवेस गर्नुका कारण हेर्यो भने अधिकाश गरिवी, जातीय उत्पीडन , लैंगिक असमानता ,वर्गीय उत्पीडन र बेरोजगारी समस्याबाट गुज्रेको सीमान्तीकरण वर्गहरू थिय । उनीहरू भन् युद्ध पछी घाइते अपाङ्गताहुदा शाररिक ,मानसिक ,मनोवैज्ञानिक र सामाजिक परिणामहरूबाट दोहोरो सीमान्तीकरण परेका छन् ।

घाइते अपाङ्गताहरूको अवस्था हेर्ने हो भने एकदमै दयनीय अवस्थामा छन् । उनीहरू जनयुद्ध पुर्व पनि अधिकांस सीमान्तीकरण अवस्थामा थिय । जनयुद्ध पश्चात घाइते अपाङ्गता

भए । सरकारले र पार्टीले पनि ध्यान दिन सकेको छैन । उनीहरू एकदम दयनीय अवस्थामा बाचिरहेका छन् । आर्थिक रूपले हेर्दा गरिव र वर्गको हिसाबले कामदार वर्गमा स्थापित भएका छन् । जातीय हिसाबले जनजाती र दलितहरू र लैंगिक हिसाबले महिला अझ दलित महिला अपाङ्गताहुदा दोहोरो सीमान्तीकरण भएका छन् । युद्ध लड्दा अधिकांस सीमान्तीकरण वर्ग नै भाग लिएका थिय । तिनै वर्ग दोहोरो मार परेका छन् । जनयुद्धले केहि आसिक परिवर्तन ल्यायो तर यस जनयुद्धले सम्भ्रात वर्गलाई,केहि टाठाबाठा , उच्चवर्गका ,उच्च जातिलाइ मात्र फाइदा पुगेको देखिन्छ । जो पिधमा रहेर साच्चिकै त्याग गरेका थिय । तिनिहरूनै दोहोरो सीमान्तीकरणमा परेको छन् ।

यस अध्ययनमा, नेकपा (माओवादी)पक्षका घाइते अपाङ्गताहरू जनयुद्ध पुर्व अधिकास सिमान्तकृत अवस्थामा थिय । जनयुद्धले शाररिक घाइते अपाङ्गताको साथै राज्य ,पार्टी बाट वेवास्था गरियो । अझ जनजाति ,दलितहुदा जातीय उत्पीडन , महिलाहुदा लैंगिक विभेद ,आर्थिक कम्जोर हुदा गरिवी , वर्गको हिसाबले कामदारको हैसियतमा उभ्याउने काम गर्यो । त्यसकारण जनयुद्धले उनीहरूलाई दोहोरो सिमान्तीकरण (Double Marginalization)मा पारेको छ ।

परिच्छेद - ७

सारांश र निष्कर्ष

७.१ सारांश

नेपालमा माओवादी पार्टीको नेतृत्वमा बि.स.२०५२ फाल्गुन १ गते देखि बि.स.२०६३ मंसिर ५ सम्म जनयुद्ध चलेको थियो, नेपालमा विभिन्न क्रान्तिहरू भए त्यस मध्ये सबै भन्दा लामो र ठुलो क्रान्ति मध्य जनयुद्ध पनि एक हो ।

जनयुद्धको मुख्य उद्देश्य पुरानो राज्य सस्थालाई ध्वस्त गरेर नयाँ राज्य व्यवस्था निर्माण गर्ने, जहाँ सोषण रहित र विभेद रहित समाजको निर्माण गर्नु रहेको छ र सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्व अन्तर्गत निरन्तर क्रान्तिको सिद्धान्तका आधारमा सांस्कृतिक क्रान्तिको माध्यमले लगतै समाजवाद तर्फ लम्किनु र समस्त मानव जातिको सुनौलो भविष्य अर्थात् साम्यवादी समाज तर्फ अगाडी बढ्नु थियो ।

यस जनयुद्धमा सबै वर्गका व्यक्तिहरू भाग लिएको भएपनि विशेष गरेर ग्रामिण भेगका मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग वाट दलित, महिला , जनजाती , पिछडिएको समुदाय , सिमान्तकृत र उत्पीडनमा परेका वर्गहरू जनयुद्धमा समावेश भएका थिए । सहाभागी मध्ये पनि बिसेषः युद्धको लागि जो जनमुक्ति सेनामा प्रवेश गरेका थिए । उनीहरूको योगदान राज्यसत्ता फ्याक्न ठुलो भुमिका खेल्थे तर पनि यो क्रान्तिले चाहे अनुरूपको पूर्णतया सफलता हासिल गर्न सकेन । केही मात्रामा भने राज्यसत्तामा परिवर्तन भने गर्यो । त्यहि जनयुद्धको बलमा राजतन्त्रको अन्त्य भयो । नेपाल केन्द्रकृत राज्यबाट संघीय राज्य व्यवस्थामा परिणत भयो । हिन्दु राज्यबाट धर्म निरपेक्ष राज्य बन्यो । एउटै जाती, एउटै धर्मको वर्चस्व रहेकोमा त्यसलाई हटाई समाबेसी लोकतन्त्रको स्थापना भयो।

बिषेणगरि महिला , दलित , उत्पीडन र सिमान्तकृत समुदाएको उत्थानको लागि लडिएको लडाईमा तिनै वर्गको सुनुवाई भएको छैन । राजनीतिक पहुँच र सम्भ्रान्त वर्गको नै प्रभुत्व रहेको देखिन्छ अझ युद्धमा लडेका योद्धाहरूको पुनःस्थापानामा समस्या देखिएको छ । त्यसमा घाइते अपाङ्गता भन् दोहोरो मारमा परेका छन् । राज्य सरकार र स्वयम पार्टी पनि यो बिषयमा जिम्मेवारी भएको देखिदैन । उनीहरूले यस बिषयलाई लिएर उचित ध्यान दिन नसकेको गुनासो गरेका छन् । माओवादी जनमुक्ति सेनाका घाइते अपाङ्गताहरू कुन

अवस्थामा के गर्दै छन् कुनै लेखा जोखा छैन । उनीहरू पुनःस्थापना हुन सक्थे कि सकेन । उनीहरूको जीविकोपार्जन कसरि चलाई रहेका छन् । राज्यको नीति अन्तर्गत कार्यन्वयन भित्र समेटिथ कि समेटियन र निरन्तर उपचारको आवश्यकताहरू कस्तो रह्यो कुनै तिनिहरूको बारेमा अध्ययन अनुसन्धानहरू भएका छैनन । यो बिषयमा अध्ययन अनुसन्धानहरू नभएकोले त्यो ग्यापलाई आंसिक पूर्णता दिन यो अध्ययन गरिएको हो । जनयुद्धमा आफ्नो परिवार ,सम्पति ,नाता-गोता र आफ्नो भविष्यको चिन्ता नलिक्न केवल राज्य व्यवस्था परिवर्तन गरि समतामुलक समाज निर्माण गर्न लडेका योद्धाहरू आज घाइते अपाङ्गता भई भन् पहिलाको अवस्था भन्दा नाजुक अवस्थामा रहेको पत्रपत्रिका ,समाचार र समाजमा सुन्न र देख्न नी पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा सरोकारवाला सरकार , राज्य ,पार्टी , अपाङ्ग मंहासंघ , मानव अधिकार , गैर सरकारी सस्थाहरू र एन.जी.ओ.हरू मोक दर्शक भएर बसेका छन् ।

कुनै किसिमको खोज अनुसन्धान भएको छैन । उनीहरूको अवस्था जटिलता रहेको र उनीहरू अझै स्थाइत्व हुनसकेको छैन र कतिपय ठाँउमा तिरस्कार , अपहेलाना को साथै गाँउबाट बहिष्करण परेको समाचार र सुचनाहरू पाइन्छ । ति कुराहरूको वास्तविकता बुझ्न यो अध्ययन गरिएको हो ।मैले यसमा नितान्त माओवादी पक्षका जनमुक्ति सेनाकोतर्फबाट घाइते अपाङ्ग भएकाहरूको अध्ययन गरेको छु । यस अध्ययनको लागि २० जना घाइते अपाङ्गताहरूलाई अनुसन्धान गर्न उत्तरदाताको रूपमा लिएको छु । उनीहरू काठमाडौं भ्याली बाहिरका घाइते अपाङ्गताहरू सुविधा , सहजता र सहज जीविकोपार्जनको विकल्प खोजि गर्न बसाइसराई सरेर काठमाडौं आएका घाइते अपाङ्गताहरू थिय । काठमाडौं भ्याली भित्र पनि कंहा ,कुन अवस्थामा छन् .। त्यो बुझ्न कठिन भएकोले घाइते अपाङ्गता मार्फत एक पछी आर्को घाइते अपाङ्गता पत्ता लगाउदै अन्तर्वार्ता लिएकोले मेरो अनुसन्धानको विधि प्रक्रिया“गैर-सम्भाव्य” नमुना छनोट भित्र “स्नोबल” नमुना छनोट गरिएको छ ।

यस अनुसन्धानमा अध्ययन गर्दा उत्तरदाताको अनुसार माओवादीमा विभिन्न कारणबाट समावेश भएका थिय । तर माओवादीमा सहभागी हुने मुख्य कारणहरू भनेको गरिबी ,वेरोजगारी ,जातीय उत्पीडन ,लैङ्गिक विभेद र पहिचानको सवाल रहेको छ । गरिबीको कारण ऋण लिनु पर्ने र चर्को व्याजको नाममा जग्गा-जमिन र घर हडप्ने, आफ्नो गुलामी बनाउने जस्तो कमलरी राख्ने ,हली राख्ने , घरको कामदारको रूपमा राख्ने र वर्षौं-वर्ष

सम्म गरिबीको चक्रमा फसाईराख्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न आवश्यक ठानेर माओवादीमा समाबेस भएका थिय । आर्को बेरोजगारीको कारण पहिलो काम नपाइने ,दोस्रो काम पाइएमा कमसल र न्यून ज्यालामा काम पाइने ,त्यो पनि समयमा तलव नपाइने ,कसैले तलव दिदै नदिने र जितिनै कठिनाई र गालि गरेपनि काम गर्नु पर्ने बाध्यता थियो । पहुँच वालाको र सम्भ्रान्त वर्ग को नै भविष्य सुनिश्चित हुने श्रमिक वर्ग सधै बेरोजगारि समस्यामा परिरहने हुदा त्यसको अन्त्य आवश्यक ठानियो र माओवादीमा समाबेस भएको थियो । त्यसै गरि जातीय छुवाछुत ,अपहेलना, तिरस्कार र जातको आधारमा समाजमा पछाडी पार्ने र लैगिक विभेदको रूपमा महिलालाई चार- भीत्तामा सिमितता ,महिला अधिकार हनन, कहिले बिधुवाको नाममा ,कहिले बोक्सीको नाममा ,कहिले छाउपडीको नाममा महिलाहरू उत्पीडनमा परेका छन् । त्यसको अन्त गर्न माओवादीमा दलित ,जनजाती र महिलाहरू उल्लेखनीय रूपमा प्रवेस गरेका थिए । जल्दो बल्दो रूपमा रहेको पहिचानको सवाल पनि माओवादीमा प्रवेस गराउने माध्यम बनेको छ । राज्यले नै लामोसमय देखि पिछाडी पारिएको र केहि मुष्टी भरको व्यातीको हातमा राजनीतिक शक्ति र पहुँच भएकोले बहुसंख्क समुदायहरूको सस्कार सस्कृति ओभ्केलमा पारिएको छ । सविधानमा पहिचानको कुरा नलेखिए आफ्नो देशमा दोस्रो दर्जाको जनता भएर बस्नु पर्ने चेतना आएपछी त्यसको बिरुद्ध माओवादीमा सहभागी भएको थियो ।

यस अध्ययनमा घाइते अपाङ्गताहरू शान्ति प्रकिया पछी आफ्नो गृह जिल्ला फर्की रहदा चुनौतिको रूपमा देखा परेको पहिलो ,पुनःस्थापनाको सवाल, दोस्रो ,जीविकोपार्जनको सवाल ,तेस्रो ,सरकारी नीतिगत योजना र त्यसको व्यावहारिक कार्यन्वन पक्ष र चौथो, हाल घाइते अपाङ्गताहरूको अवस्थाको अध्ययन गर्न खोजीएको छ ।

युद्द पछी, समाजमा सुरक्षा क्षेत्र सुधार (एस.एस.आर.), निशस्त्रीकरण , सैन्य-विघटन र पुनःएकीकरण(डी.डी.आर) र संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया अघाडी सारेको थियो । यसलाइ एक स्थिर शान्तिमय वातावरण सुरक्षित गर्न र दण्डहीनतालाइ रोक्नको लागि अघाडी सारेको थियो । यो डी.डी.आर.प्रकियालाई सहि तारिकाले संचालन गर्न नेपालमा संयुक्त राष्ट्र संघ (यु.एन.एम.आइ.एन) को स्थापना गरियो । डी.डी.आर. सम्बन्धित कार्यहरूले कति हातहतियार संकलन र नष्ट गरियो वा सैनिकहरूको संख्यालाइ बढाएर सामाजिक-आर्थिक विकास परिणामहरूमा ध्यान केन्द्रित गरिएको थियो ।

वृहतशान्ति सम्झौता (सी.पी.ए.) मा हस्ताक्षर गरेपछि जनमुक्ति सेना (पी.एल.ए.)को विघटन भयो । त्यसबेला पुर्व लडाकुहरू संग नेपालि सेनामा समायोजन हुनेकी, नगद प्याकेज सहित अवकास लिने वा पुनःएकीकरण प्रक्रियामा गुञ्जिने विकल्प थियो । बहु-सख्यकले अवकास लिने छनोट गरे । अयोग्यलाई र घाइते अपांगहरू स्वतरूपमा अवकास पाए ।

डी.डी.आर. प्रक्रियाहरूको लागि ढाँचा उपलब्ध गराउनुको अतिरिक्त सी.पी.ए. ले मेलमिलापको लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नको लागि र सुरुमा द्वन्द्व निमत्याउने संरचनात्मक अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयासमा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया सुरु गर्ने सस्थाहरू स्थापना गर्यो, ति संस्था मध्ये एउटा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोगको गठन , सम्झौता र उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भयो, यी सम्झौता अन्तर्गत स्थानीय स्वामित्व र प्रयासहरूले नेपाललाई जनमुक्ति सेनाको विघटन र पुर्व लडाकुहरूको प्रभावकारी पुनःएकीकरण तर्फ अघि बढायो।

पुर्व लडाकु र घाइते अपांगहरूलाई परिवार, साथिहरू, छिमेकीहरू र स्थानीय सस्थाहरू द्वारा स्वीकृति आवश्यक थियो । डी.डी.आर. प्रक्रियाहरूले पुनःएकीकरण प्रक्रियामा समुदायहरूको महत्वपूर्ण स्थानलाई पहिचान गरि यी कार्यक्रमहरूले पुर्व लडाकु र घाइते अपांगहरूलाई समुदायमा प्रवेश गर्न तयार गर्नु पर्थ्यो । नत्र उनीहरूलाई अन्यथा समाजमा स्वागत गर्न सकिदैनथ्यो , जनसम्पर्क अभियानमा समुदायिक वयस्कहरूको, समुदायको सदस्यहरूको आवश्यकता थियो । पुर्व लडाकुहरू र घाइते अपांगहरू क्यान्टोनमेन्ट साइडहरूबाट समुदायमा सर्ने क्रममा यी पुर्व तयारी चरणहरू र संलग्नताहरूले दुवै पक्षका लागि महत्व पूर्ण भूमिका गरेर समाजमा सहजताको वातावरण सिर्जना गर्नु पर्थ्यो तर त्यसो गर्न सकेन । यो नेपालमा पुनःमिलन प्रक्रियाको प्रमुख चुनौतीको रूपमा रह्यो । पुर्व लडाकुहरूलाई क्षेतिपूर्ति र पुर्व माओवादी लडाकुहरूलाई नेपालि सेनामा समायोजन कसरि मिलाउने विवादित थियो । पछि सैन-विघटन वा अपरिचालनको प्रक्रियामा गईसकेपछि पी.एल.ए.का सदस्यहरूलाई पुनःएकीकरण गर्न ,प्रमाणित पुर्व लडाकुहरूलाई नगत प्याकेज (५ देखि ८ लाख सम्म), नेपालीसेनामा समायोजन वा पुनःस्थापना वा पुनःएकीकरण प्याकेजको साथै स्वैच्छिक अवकासको विकल्प दिएको थियो।

घाइते अपाङ्गताहरू स्वत रूपमा अयोग्य घोषणा भएपछी जानमुक्ति सेना तर्फका घाइते अपाङ्गताहरूले ५ देखि ८ लाख सम्म पद अनुसार रकम प्राप्त गरेका थिय । त्यस्तै माओवादी कार्यकर्ताहरूले घाइते अपाङ्गता प्रतिसत (१ % = २०००) आधारमा रकम प्राप्त गरे । तर कतिपय घाइते अपाङ्गताहरूले कुनैपनि रकम प्राप्त गर्न सकेनन । जसको नामावलीमा नाम टिपोट भएन , उनीहरूले रकम प्राप्त गर्न सकेनन कुनै पनि रकम प्राप्त नगर्ने र आर्थिक स्थिति कम्जोर भएको परिवार सबै भन्दा पिडित र परिवारबाट तिरस्कार ,अपहेलना परेको थियो । माओवादी क्यान्टोनमेन्ट बसाई पछी आफ्नो गृह जिल्ला फर्कीदा देखि उनीहरूको खराब दुरदर्सा सुरु भएको बताए । उनीहरू त्यो अवधिलाई 'कालो रात्रिको 'संज्ञा दिन्छन । ६-७ वर्षको लामो अवधि अत्यन्तै कष्टकर जिउनु पर्यो। त्यो समयमा नया वातावरण बुझ्न समय लाग्यो । पुनः स्थापना ,जीविकोपार्जन ,पारिवारिक जिम्मेवारी साथै आफ्नो नियमित उपचारको व्यवस्था मिलाउन चुनौतिपूर्ण रह्यो । समाजमा माओवादी घाइते अपाङ्गताहरूले बिभिन्न चुनौतिको सामाना गर्नु पर्यो किनभने उनीहरूलाई हत्या, हिंसा ,धम्क र फिरौतीको आरोप थियो। घाइते अपाङ्गताहरूले समाजमा तिरस्कार ,अपहेलनाका साथै कतिपय ठाँउमा वहिष्करणमा पनि परे । जुन ठाँउमा माओवादीको पकड थियो । त्यहा घाइते अपाङ्गता भयपनी केहि सम्मान भयो । तर जुन ठाँउमा माओवादी पकड कम थियो, त्यहा घाइते अपाङ्गताहरूको अपहेलना ,तिरस्कारमा परे, दस वर्ष जनयुद्धको अवधिमा जनकारवाही परेका, परिवारका सदस्य मारिएका र बेपत्ता पारिएका परिवारहरूको समुह समाजमा अझ सम्म न्यायको लागि मानव अधिकार धाइरहेकाछन् । ति समुह समाजमा न्यायको खोजीमा छन् र माओवादी प्रति आक्रोस पालेर बसेकाछन् । जँहा घाइते अपाङ्गताहरू समाज संग अन्तरक्रिया गर्न सकेन । सामाजिक कार्यमा जान सकेन घरभित्र सिमित भए ।

समाजमा घाइते अपाङ्गताहरू प्रति सकारात्मक हुन् सकेन किन भने समाजमा अपाङ्गताहरू प्रति हेर्ने दृष्टिकोण को इतिहास छ । साथै माओवादी भन्ने बितिकै हिंसात्मक प्रवृत्तिबाट आएको भन्ने समाजमा स्टिग्मा निर्माण भएको छ । नेकपा (माओवादी) ले उठाएका मुद्दाहरू जनताको हकहितको लागी भएपनि राज-परिवारको रहस्यमय हत्याकाण्ड, विश्वपरिवेसमा आएको चेतनाको परिवर्तनले जातीय छुवाछुत ,गरिवी ,बेरोजगारी ,लैंगिकताका सवाल र जातीय उत्पीडनहरू स्वत रूपमा परिवर्तन देखियो । जनयुद्ध पछी लगातार १९ दिने जनआन्दोलन , मदेशी आन्दोलन ,थारुहट आन्दोलन जस्ता आन्दोलनले

नया डोबहरू निर्माण गर्यो जनयुद्धका पुराना घाउहरू बिसर्दै गए । पार्टीका नेतृत्व पंक्तिहरू पनि खोला तर्यो लौरो बिसरियो भने जस्तो गर्यो । उठाएका मुद्दाहरू पार्टीले राजनीतिक खेल खेलको लागि मात्र उठाइएको मुद्दा देखियो । नातावाद कृपावाद ,परिवारवादमा नेतृत्व अल्झियो । पुराना आजीत बनाएका नेतृत्व र नेकपा(मावोवादी) नेतृत्वमा कुनै अन्तर देखिएन । जनयुद्धको अवधिमा भएको मानव अधिकार उल्लघन भएकाहरूको पक्षमा सरकार उभिनु पर्थ्यो र जनता माझमा जनयुद्धको उदेश्य बुझाउन पर्थ्यो तर सकेन । यसले माओवादी प्रति सकारात्मक हुन् सकेन । जसले एकमुष्ट रकम पाए उनीहरूले लघु- उधम ,पसलहरू खोले । विलासिताका वस्तु तर्फ आकर्षण भएनन् । तर पनि उनीहरूले बिभिन्न चुनौतिको सामाना गर्नु पर्यो किनभने उनीहरूलाई हत्या, हिंसा ,धम्क र फिरौती जता आरोपका कारण समाजमा कुनैपनि काम स्थापित गर्न सकेन । उक्त रकम अधिकासको उपचार र जीविकोपार्जनको व्यवस्था मिलाउदा नै सिधियो ।

गृह जिल्ला प्रबेस गर्दा सामाजिक संरचनाले पनि प्रभाव पर्यो । कृषि भूमि बाडफाइले गर्दा उत्पादनमा कमि भयो । त्यस माथि घाइते अपाङ्गता हुदा भन् खेतीपाती गर्न कठिनाइ हुनेभयो । कृषिको बिकल्प खोज्नुपर्ने भयो । अपाङ्गता मैत्री वातावरण नहुदा दैनिक क्रियाकलापमा कठिनाइ भयो । समाजमा सयुक्त परिवारमा स्थापित गर्ने अवस्था भएन । सयुक्त परिवार बाट एकल परिवारमा परिणत हुँदा आफुमा परिवारको बोझ आइपर्यो । पुँजीपति व्यवस्था जँहा केहि मुठ्ठी भरको सिन्डिकेट चलेको छ । त्यहा न्यु जन्म हुने अवास्था छैन । त्यही चपेटामा घाइते अपाङ्गताहरूको लघु- उधम,पसलहरू असफल भए । यो व्यवस्थाले न्यून ज्यालाको श्रमिकको रूपमा स्थापित बजारमा उभ्याने काम गर्यो । जहाँ जीविकोपार्जन को जटिलता संगै साररिक् कठिनाइको कारण आज सम्म कुनैपनि काममा स्थापित हुन् घाइते अपाङ्गताहरू सकेको छैन ।

घाइते अपाङ्गता प्रतिसत निर्धारण तथा पुनरावलोकन विधि ,२०७४ कार्यन्वयनमा ल्याइएको थियो। यसले नितान्त घाइते अपाङ्गहरूको समस्यालाई सम्बोधन गर्न सकेको छ । यो अहिले सम्म तेस्रो पटक संशोधन भै सकेकोछ।हाल चौथो पटक संशोधन गर्न गृह मन्त्रालयमा ज्ञापनपत्र बुझाएको छ । छुटेका घाइते अपाङ्गहरूलाई यसले लगभग समेट्ने बताएका छन् । जसले कार्यदल संग नाम टिपोट गरेको छैन। उनीहरूले परिचय पत्र र

सरकारी सेवा-सुविधा प्राप्त गर्न सक्दैन । घाइते अपाङ्गता परिचय पत्र र अपाङ्ग परिचय अलग हो ।

नीतिगत रूपमा घाइते अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण तथा पुनरावलोकन कार्यविधि, २०७४ ले घाइते अपाङ्गताहरूको समग्रतालाई समेट्ने भनिएता पनि यसले अझै पूर्ण रूपमा कार्य गर्न सकेन परिचय पत्र नहुने घाइते अपाङ्गताहरूलाई यो कार्यविधिले समेट्न सकेन । तेस्रो श्रेणी घाइते अपाङ्गताहरूको लागि जीवननिर्वाह भत्ता प्राप्त छैन । यो नीतिले शाररिक समस्यालाई केन्द्रकृत गरेको छ । सामाजिक संरचनागत समस्यालाई हेरेको छैन । घाइते अपाङ्गताको शाररिक समस्या भन्दा सामाजिक संरचनागतले पिडित भएको कुरालाई ध्यान दिएको छैन । पुनःपुनरावलोकन पछि तेस्रो श्रेणीमा प्रमाणित हुने बितिकै जीवननिर्वाह भत्तामा रोक लगाइएको छ । शाररिक समस्या बाट मुक्त हुने बितिकै आर्थिक समस्या पनि सामाधान हुने जस्तो गरि नीति बनाइएको छ । यसको बिरोध गर्दै चौथो सस्करण को लागि गृह मन्त्रालयमा ज्ञापनपत्र पेस गरेका छन् ।

त्यस्तै उपचारको लागि निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारको लागि बिर अस्पताल र ट्रमा सेन्टर खुल्ला गरिएको छ । बाहिरि जिल्लाकोलागी सरकारी अस्पतालहरू व्यवस्था गरिएता पनि बाहिरि सरकारी अस्पतालहरूले उपचारकोलागी खुलेर सहयोग गरेनन । निरन्तर र तत्काल उपचारको व्यवस्था आवश्यक पर्ने भएकोले घर पायक अस्पताल नहुने, अस्पताल जान पनि आर्थिक संकलनको साथै समय पनि छुट्याउनु पर्ने , दुर दराजबाट काठमाडौं उपचार गर्न आउँन जटिलता छ । त्यसैलेपनि बढी घाइते अपाङ्गताहरू सहरतिर प्रवेस गरेको देखिन्छ । यो वेला उपल्लो वर्गको स्वास्थ्य सुविधा माथिको नियन्त्रण , घाइते अपाङ्गताहरूको लागी बहिष्करण बनेकोछ र सामाजिक स्तरीकरण सँग-सँगै घाइते अपाङ्गताहरू विचपनि स्तरीकरण भएका छन् ।

घाइते अपाङ्गताहरूको जिविकोपार्जनको स्रोतहरू औल्याउने हो भने (१)जमिन (२)शिक्षाको अवस्था (३) पुंजी (४) उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकिय सिप र(५) सामाजिक पुँजिहरूलाई लिंन सक्छौ यी स्रोतहरू व्यवस्थापनबाट जिविकोपार्जन गर्न चुनौतिपूर्ण छ ।

घाइते अपाङ्गताहरूको जमिनको अवस्था हेर्ने हो भने वर्ष भरि खान-लाउनपुग्ने अवस्था छैन । घाइते अपाङ्गता हुदा खेती किसानी गर्ने सक्ने अवस्था पनि छैन । जिविकोपार्जनको

लागि कृषिको बिकल्प खोज्नु पर्ने भयो । नयां ठाउँ , नयां परिबेस, नयां कार्य क्षेत्रको अनुभव उत्तरदाताहरू कम् देखा परेको छ कुनै किसिमको कार्य दक्षता छैन । निम्न स्तरको कार्य गर्न कडा परिश्रमको आवश्यकता पर्छ । जो घाइते अपाङ्गता भएकोले उक्त कार्य गर्न कठिनाई हुन्छ । त्यस्ता कार्यहरू न्यून ज्याला , कामको निरन्तरताको नहुने ,समयमा पैसा नदिने ,जुनसुकै बेलापनि छोड्नु पर्ने र पैसा नदिई भाग्ने प्रवृत्ति हुन्छ । त्यतो काममा स्थाइत्व पाउन मुस्किल हुन्छ । कृषि पेशाको जटिलताबाट सहजताको खोजि भन् जटिल अबस्था छ, न्यून ज्याला र कामको स्थाइत्व नहुदा घाइते अपाङ्गतालाई जीविकोपार्जन गर्न कृषि पेशाको बिकल्प पेशामा स्थाइत्व खोज्न चुनौतीपूर्ण छ ।

घाइते अपाङ्गताहरूको शिक्षालाई हेर्ने हो भने केहि बाहेक स्कुल जीवन पार गरेका छैनन । शिक्षाको कमिको कारण निम्न स्तरको काम गर्नु पर्ने बाध्यता छ । निम्न स्तरको जागिरको कुनै स्थाइत्व छैन । व्यावसाहिक जागिरकोलागि शिक्षाको अभाव छ साथै व्यावसाहिक जागिर खान उमेरको हक बन्दि पार कतिपयले गरिसकेका छन् भने कतिपय पार गर्ने अवस्थामा छन्। पढ्नको लागि उमेरले छेक्दैन तर उनीहरूकोलागी औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । औपचारिक शिक्षाबिना व्यावसाहिक जागिर सम्भव छैन ।

पुँजीको रूपमा केवल जमिन र जमिनबाट उत्पादित स्रोतहरू र पशुपालन बाहेक अरु केही नरहेको उत्तरदाताहरू बताउछन । घाइते अपाङ्गताहरू संग व्यवसाय गर्नको लागि कुनै संचित पुँजी छैन । त्यस्कोलागी नेपाल सरकार संग पुँजीको देखि व्यवसाय सम्म गर्ने तालिम ,बजार व्यवस्थापनमा साथ सहयोग वा कुनै रोजगारिको व्यवस्था मिलाइदिन अपेक्षा राखेको बताउछन । नेपालमा राजनीतिक अस्थिरता , नेतृत्व पडिक्त गैर जिम्मेवारी हुनु र अर्थतन्त्रपनि कमजोर अबस्था हुनु घाइते अपाङ्गताको अपेक्षा अनुरूप व्यवसाय कार्य गर्न चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

आफु र आफ्नो परिवार दुवैको लागी जिवनको राम्रो गुणस्तर र जिविकोपार्जन गर्न सक्छ यदि उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकिय सीप छ भने तर उनीहरू संग शिपहरू छैन । शिपहरू सिकेको पनि छैन । घाइते अपाङ्गताहरू तत्काल उद्यमशीलता तर्फ पनि जाने अबस्था छैन । आर्थिक समस्या ,कार्य दक्षताको अभाव ,कच्चापदार्थको अभाव ,तिब्र प्रतिस्पर्धा ,बजारीकरणको समयस्या र हातमा पुँजी नभएकोले जोखिम सहने क्षमता कम्

हुनु भनेको उधमशिलताका क्षेत्रमा देखिएको चुनौतिहरू हुन्, यी चुनौतीहरू चिर्न नसके घाइते अपङ्गताहरूको उधमशिलताबाट जीविकोपार्जन गर्ने अबस्था हुदैन ।

सहभागी उत्तरदाताहरूकाले आफुले पुस्तौनी गर्दै आएको पेशा दशवर्षे जनयुद्ध पश्चात परिवर्तन गरेकाछन । जातको आधारमा निमार्ण भएका ब्यवसाय अन्त गरी नयाँ व्यावसाय प्रति आर्कषण भएका उत्तरदाताहरूका बताए । जातका आधारमा गरिएको पेसाले जिविकापार्जन मुद्दालाइ उठान गर्न सकेन । त्यसमा उनीहरू जात र पेसा कारण अपहेलना सहनु पर्ने अवस्थाबाट मुक्त पनि हुन् चाहन्छन । यस्तो अवस्थामा जातिगत र पुख्रौली पेशा गर्ने अबस्था छैन । भन नयाँ परिवेस, नयाँ क्षेत्रमा काम गर्न घाइते अपाङ्गहरूलाई चुनौती नै छ । उनीहरू श्रमिक बनेर पेशामा आउँन बाध्य पनि छन र कष्टकर पनि छ ।

घाइते अपङ्गताहरूको पुनःस्थापनालाई हेर्ने हो भने आजसम्म कुनै स्थाइत्व प्राप्त गर्न सकेको छैन । घाइते अपाङ्गताहरूको पुनःस्थापना डेड दशक भन्दा बढी समय भै सक्दा पनि आज सम्म पुनःस्थापना हुन सकेको छैन । पुनःस्थापनाको भौतिक समस्याका कारणहरू भागौलिक विकटताका कारण हिडुल गर्न समस्या हुनु , अपाङ्गता मैत्री वातावरण नहुनु , नजिक अस्पताल नहुदा नियमित उपचारको लागि कठिनाई साथै आफ्नो सन्तानको उचित शिक्षा-दिक्षा दिन नसक्नु , उनीहरूको समस्यालाई राज्य र पार्टीले वास्ता नगर्नु, गरेको पनि त्यसको सहि तरिकाले कार्य गर्यो कि गरेन हेर्ने निकाय नहुनु हो । भौतिक जटिलता छदैछ, त्यो भन्दा पनि सामाजिक संरचना घाइते अपाङ्गताहरूको पुनःस्थापनाको बाधक बनेको छ ।

समाजमा अपाङ्गताहरूलाई हेर्ने नजरको इतिहास छुपेको छैन । त्यसमा घाइते अपाङ्गता भन्ने बितिकै हिंसात्मक कार्य गरेर आएको स्टिग्मा समाजमा छ । जनयुद्धको समयमा माओवादी द्वारा जनकारवाही परेका व्याक्तिहरू ,मानव अधिकार उल्लघनमा परेका परिवारहरू, मृत्यु ,बेपत्ता पारिएका परिवारहरू र अंग-भंग बनाएका अपाङ्गताहरूको न्यायको ढोका अभै ढकढकाउन छोडेको छैन । त्यो समुदाय समाजमा स्थापित छन् । उनीहरू माओवादी प्रति आक्रोस र नकारात्मक छन् । जुन क्षेत्रमा माओवादीको पकड थियो । त्यो क्षेत्रमा घाइते अपङ्गताहरूको समाजमा सहज वातावरण भयो । तर जुन क्षेत्रमा पकड थिएन । त्यहा अपहेलना ,तिरस्कार र कतिपय ठाँउमा बहिष्करणमा पारे ।

घाइते अपङ्गताहरूको पुनःस्थापनाकोलागी उनीहरूको जिविकोपार्जन सहजताले भूमिका खेलेको हुन्छ । जमिन ,शिक्षाको अवस्था , पुँजी ,उद्यमशीलता वा व्यवस्थापकिय सिप र सामाजिक पुँजिको व्यवस्था कस्तो छ । त्यस हिसाबले जिविकोपार्जन को अवस्था हेर्न सकिन्छ । त्यसमा घाइते अपङ्गता हुदा भन् कृषि पेसा गर्न कठिनाइ हुने भएकोले कृषिको विकल्प रोज्नु पर्ने हुन्छ, नयाँ ठाउँ ,नयाँ परिवेस, बिना शिप ,बिना दक्षता ,बिना तालिम र बिना अध्ययन गैर कृषि कार्यगर्नु चुनौती छ ।

पुँजीको अवस्था न्यून छ । अलि अलि भएको पनि उपचार र आफुलाई व्यवस्था गर्दागर्दै सिधिएको थियो । पुँजीको नाममा भएको जग्गा जमिन पनि कतिपय घाइते अपङ्गताहरूले उपचार गर्न बिक्रि गर्नु परेको थियो । जीवन निर्वाह भत्ताले खानको लागि केहि राहत गरेको छ, तर सबैले पाएका छैनन,

निरन्तर घाइते अपङ्गताहरूकोलागि उपचारको आवश्यकता पर्दछ । भन्ने बितिकै उपचारको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसको लागि अस्पताल घर पाएक हुन् आवश्यक छ । तर त्यस्तो व्यवस्था छैन । केहि घाइते अपङ्गताहरू उपचारको लागि सहर केन्द्रित र अस्पतालको आसपास बस्न खोजिरहेका छन् । केहि त्यहि क्रममा काठमाडौँ सम्मको यात्रा जतिसुकै कठिन भएपनि तय गरेका छन् । निःशुल्क स्वाथ्य उपचारको व्यवस्था गरिए पनि अस्पतालको सुबिदा सबैको लागि उपयुक्त छैन । सुबिदा र पहुँच हुने र नहुने घाइते अपङ्गताहरूको स्तरीकरण भएको छ । त्यसैले निःशुल्क स्वाथ्य उपचारमा समान पहुँच बनाउन चुनौती छ । यसले घाइते अपङ्गताहरूको पुनःस्थापनामा चुनौती खडा गरेको छ ।

राज्यले समयमा सहि तरिकाले उनीहरूको पहिचान र व्यवस्था नगरीदिएको कारण साथै पुनःस्थापना प्रति ध्यान केन्द्रित गर्न नसक्दा अन्यौल स्थितिमा छ । कहिले नामावली छुटेको नाममा , कहिले परिचयपत्र सवालमा ,कहिले लक्षित समुह नभई पहुँचको आधारमा घाइते अपङ्गताहरूलाई सेवा सुविधा बाट वंचित गरिएको छ । कागजी प्रक्रियामा ऋण , अनुदान , तालिम गरेर सक्षम बनाउने भनेपनि कार्यन्वयनमा भने लागु भएको छैन राज्यले घाइते अपङ्गताहरू प्रति व्यावाहारिक र लक्षित कार्य गर्न चुकेको छ । हरेक क्षेत्रमा राजनीतिक पहुँच , उच्च वर्गको प्रभुत्व रहेको छ । घाइते अपङ्गताको सवालमा पनि यो कुरा अछुतो हुन् सकेन । जब सम्म शक्ति र पहुँचको बिचमा बेसाहरा पिल्सी रहन्छ तब सम्म घाइते अपङ्गताहरूलाई लक्षित गरेर कार्यक्रम गर्न चुनौतिपूर्ण हुन्छ ।

घाइते अपाङ्गताहरूको लागि सबै भन्दा बढी चिन्ताको विषय आफ्नो सन्तानको उचित शिक्षा र व्यवस्थित जीवन रहेको छ । उनीहरू आफु जस्तो कुनैपनि युद्धमा सामेल गराउन चाहदैनन् । जस्तो सुकै कठिन परिस्थितिमा पनि आफ्नो सन्तानलाई पढाउन चाहन्छन् । घाइते अपाङ्गताहरूको लागि निःशुल्क शिक्षा सरकारी स्कुलमा व्यवस्था गरिएको छ, घरको आर्थिक अवस्था कमजोर , राजनीतिक पहुँच बिना प्रवेश जटिलता , अस्थिर राजनीति , माओवादी पार्टी प्रति स्कुल को धारणा ,स्कुलको स्थान र घाइते अपाङ्गताहरूको बसेको अवस्था बिचको दुरीको कठिनाइका कारण स्कुल छोड्ने दर बढ्दो छ । विध्यार्थीहरूको स्कुल छोड्ने दर हटाउन चुनौती रहेकोछ ।

समाजमा घाइते अपाङ्गताहरूको सामाजिक सम्बन्ध ,जीविकोपार्जनको जटिलता ,निरन्तर स्वास्थ्य उपचार र समान उपचार , प्रति लक्षित र कार्यान्वयनको पक्ष हेर्ने र उनीहरूको सन्तानको उचित शिक्षामा देखिएको चुनौतीहरूले घाइते अपाङ्गताहरूको पुनःस्थापनामा चुनौतीहरू देखिएको छ ।

७.२ निष्कर्ष

नेपाल सरकार द्वारा नेकपा (माओवादी)पक्षका घाइते अपाङ्गताहरू प्रति शान्ति सम्झौता पछि तत्काल जिम्मेवारी निभाउन सकेन । जनमुक्ति सेना तर्फबाट नामावलीमा परेका जनमुक्ति सेनाका घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले एक मुष्ट रकम प्राप्त गरेकाहरू केही समय राहात प्राप्त भयो । तर नामावलीमा नपरेका र संगठन तर्फका घाइते अपाङ्गताहरू आर्थिक चपेटामा परे । पार्टीले पनि खोलातर्यो लौरो बिस्रियो भन्ने जस्तो व्यवहार गर्‍यो । घाइते अपाङ्गताहरूले आज सम्म स्थाइत्व निर्माण गर्न सकेको छैन । सामाजिक /पारिवारिक तिरस्कार , अपहेलाना र कतिपय ठाउमा बहिष्करणमा परेका छन् । यस्तो हुनुमा जनयुद्ध अनुरूप सामाजिक संरचना पूर्ण रूपमा रूपान्तरण हुन् नसक्नु हो । समाजमा जनयुद्धको समयमा केहि उच्च वर्ग र सम्भ्रान्त वर्ग प्रभुत्वमा रोकावट भएको देखिए पनि जनयुद्ध पछि पुनः उच्च वर्ग र सम्भ्रान्त वर्गको प्रभुत्व नै हावी देखिन्छ ।

माओवादी आन्दोलनले पूर्णरूपमा बिजय प्राप्त गर्न नसक्नु र पुरानै संसदीय दलमा मिसिनु, सामाजिक संरचनाको उपरीसंरचनामा उच्च वर्ग र सम्भ्रान्त वर्ग प्रभुत्वहुनु ,स्वास्थ्य प्रणालीमा सामाजिक स्तरीकरण हुनु , समाजमा रहेको अपाङ्गता प्रतिको हेराइको इतिहास

जवरजस्त कायम हुनु , नेपालमा आएको सामाजिक परिवर्तन, भौगोलिक विकटता , अपाङ्गमैत्री वातावरण नहुनु , जनयुद्धका कारण हानिहुदा बनेको नकारात्मक दृष्टिकोणहरू , मानव अधिकार उल्लघनका बिषयबस्तुले न्याय नपाउनु , लैंगिकताको सवालमा पितृसत्तात्मक प्रणाली हाबी हुनु र विश्वव्यापिकरणमा आएको परिवर्तनले माओवादी उद्देश्य गौण बनाउनु जस्ता कारणहरूले घाइते अपाङ्गताहरूको जीविकोपार्जन र पुनःस्थापनाका चुनौतीहरू निर्माण गरेको छन ।

घाइते अपाङ्गता प्रतिसत निर्धारण तथा पुनरावलोकन विधि, २०७४ ; घाइते अपाङ्गताहरूकोलागी सारिएको कार्यविधि हो । यस कार्ययोजनाले शाररिक समस्या ठिक हुनेबितिकै आर्थिक र पुनःस्थापनाको समस्या ठिक भैहाल्छ जस्तो गरेर नीति बनाइएको छ । यस कार्यविधिले शाररिक समस्यालाइ महत्व दिएको छ सामाजिक संरचनागत समस्या तर्फ ध्यान दिएको छैन । घाइते अपाङ्गताको शाररिक समस्या भन्दानी सामाजिक संरचनागत समस्या देखिएको छ । यसलाई सामाजिक संरचनागत समस्यालाइ हेर्ने तरिकाले संसोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

अन्तमा, यस जनयुद्धले अपेक्षा गरेको अनुरूप लक्ष्य पूर्णरूपमा हासिल गर्न नसकेपनि आंशिक रूपमा भएपनि उपलब्धि हासिल गरेको छ । तर त्यही लक्ष्य र उद्देश्यको लागि युद्ध लडेकाहरू, जसले समाजमा कम विभेदकारी र बढी न्यायोचित बनाउन लडेका योद्धाहरू जो भुइँबाट उठेर युद्ध गरेका थिए । तिनै योद्धाहरूको योगदान लाई बिर्सेको / उपेक्षा गरे जस्तो देखिन्छ । यस जनयुद्धमा जति पनि उपलब्धिहरू भए तिनैहरू सबै वर्गीय टाठाबाठाहरू , जातीय हिसावले टाठाबाठाहरूले नै ति अवसरहरूमा कब्जा जमाए । जसले युद्धमा योगदान गरे, जो भुइँ बाट संघर्ष गरे , जो ज्यानको आहुति दिन तयार भए , जो घाइते भए । तिनैहरू प्रति उचित तरिकाले राज्यले र पार्टीले ध्यान दिएको देखिदैन । एकदम दयनीय अवस्थामा छ । उनीहरूले बिभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरेको देखिन्छ । त्यो चुनौती प्रति पार्टी ,सरकार र अन्य सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षहरू छन् । तिनैहरू उदासिन रहेको र तिनैहरू प्रति जिम्मेवारी पूर्ण हुन् नसकेको देखिन्छ । यसले घाइते अपाङ्गताहरू जातको आधारमा ,लैंगिकताको आधारमा ,वर्गका आधारमा ,आर्थिक ,सामाजिक आधारमा दोहोरो सीमान्तीकरणमा (Double Marginalization)परेका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सुची

- अन्तराष्ट्रिय सम्पादन समुह, (२००५), “नेपाल माओवादी : तिन लक्ष्य,संरचना र रणनीति,“
काठमाण्डौ ,अक्टोबर २७ :अनलाइने
- आइ.सी.टि.जे.,(२०१३),“परिपुरणीय न्याय फराकिलो हृदयका साथ निर्धक्क अगाडी बढ्न,“
काठमाण्डौ, सेप्टेम्बर
- ओझा ,नेत्रकुमार ,(२०७४),“नेपाल समाजको विश्लेषण ,“ पुँजीवादी अर्थतन्त्र ,राजनीति र
समाजका मुख्य स्वरूपहरू, चैतन्य मिश्र, काठमाण्डौ : देउराली प्रकाशन प्रा.लि.
- के.सी. ,सुरेन्द्र ,(२०६३), “नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको इतिहास ,“ काठमाण्डौ :बिधार्थी पुस्तक
भण्डार
- के.सी.,डा.बच्चुराम,(२०७७),“अपाङ्गता पुनःस्थापनाका चुनौती,“ कान्तिपुर दैनिक,मङ्सिर १२,
विहिवार :पेज ७
- खनाल,कृष्ण,(२०७२),“रूपान्तरण “ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भत्ताबाट बञ्चित , अपाङ्ग
राष्ट्र महासंघ, बुटवल :पेज ३०
- गोरखापत्र ,(२०७४), “अपाङ्गता परिचय पत्र लिन वाट बञ्चित“, काठमाण्डौ, मङ्सिर १९
,मंगलवार : पेज ७
- घिमिरे,नरेन्द्र ,(२०६८), “माओवादि पीडित राजधानीमा“, कान्तिपुर ,मङ्सिर ११,सोमवार :
पेज ८
- चलाउने ,उदयबहादुर ,(२०६६), “जनयुद्ध र जनमुक्ति सेना “,काठमाण्डौ : छैटौ डिभिजन
- ठकुरी ,डम्मरसिंह,(२०६७), “पुर्व जनमुक्ति सेना समायोजन : एक सामाजशास्त्रीय अध्ययन“,
शोधपत्र : नवलपरासी , कुमारवर्ती बहुमुखी क्याम्पस
- सापकोटा, (२०६६), “ उथलपुथलका दस वर्ष, “ क्रान्तिकारी पत्रकार संघ ,केन्द्रिय समिति
,काठमाण्डौ : पारु अफसेट प्रेस

- भट्टराई ,बाबुराम ,(२०६८), “समायोजनको मोडेल “ ,काठमाण्डौ : प्रगति प्रकासन
- भट्टराई ,बाबुराम ,(२०७७), “ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पुनःउत्थान “, गोरखापत्र दैनिक ,
मङ्सिर १२, बिहिवार : पेज ८
- मिश्र, चैतन्य ,(२०६७),“ बदलिँदो नेपाली समाज “ ललितपुर ; फाइनप्रिन्ट आइएनसी
- मिश्र,चैतन्य ,(२०१८), “नेपालमा माओवादी दोसाँधमा . :नयाँ जनवादको स्थगन वा
निकायका सिमितताहरूको बोधगम्यता,“ ,समाजशास्त्र ,त्रिभुवन
विश्वविद्यालय,काठमाण्डौ
- युनाइटेड नेसन ह्युमान राइट ,(२०६९), “नेपालको द्वन्द्व प्रतिबेदन, “ जेनेभा, संयुक्त
राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्त , कार्तिक : नेपाल संस्करण
- राष्ट्रिय अपांग महासंघ नेपाल ,(२०६३), “रूपान्तरण ,“ अपाङ्गता भएका व्यक्तिकोलागि
रोजगारी ,काठमाण्डौ ;भोजपुर सिद्काली प्रिन्टिंग प्रेस :पेज १५
- राष्ट्रिय अपांग महासंघ नेपाल,(२०७४), “ अपाङ्गता सम्बन्धित विपद जोखिम न्यूनीकरण
सम्बन्धित ऐन ,२०७४,“ काठमाण्डौ, नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ
नागरिक मन्त्रालय :पेज ६
- लामा ,गंगाबहादुर ,(२०७६), “दसवर्षे स्मृतिका डोबहरू“ काठमाण्डौ : सहिद र बेपत्ता
समिति प्रतिष्ठान
- शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालय,(२०६९), “नेपालको शान्ति प्रक्रियामा हालसम्म भएका
सम्झौता ,सहमति,समझदारी ,घोषणा र निर्माणहरूको संकलन “, सिंहदरवार
,काठमाण्डौ, असार
- श्रेष्ठ,नरेन्द्र (२०७१),“माओवादी पिडित राजधानीमा “अन्वुर्ण पोस्ट, मङ्सिर १ , शुक्रवार :
पेज ८
- Acharya,A.(2009). "The Maoist Insurgency in Nepal and the political Economy of
violence." accessd july 7. <http://www.princeton.edu/aacharya/maoist.pdf>

- Adhikari,P., Ghimire,S.,and Mallik ,V.(2016). CPA Talk 6:Ian Martin. Interview with Ian Martin. Nepal Transition to Peace : a decade of the comprehensive Peace Accord (2006-2016).Lalitpur :Jagadamba,Pp.89
- Bhandari,C.(2014). The reintegration of ex-Maoist combatants back into Nepali society.Unpublished paper presented at '13th Annual Symposium of the Center for poverty Analysis:Post- war Development in Asia and Africa.' 1-3 September 2014.colombo.
- Bandari,Chiranjibi.(2015)."The reintegration of Maoist Ex-combatants in Nepal." published by :economic and political weekly.Accessed february 28.Pp 63 : <https://www.jstor.org/stable/24481517>
- Finkelstein,v.(2001)," the social modal repossted. disability studies archive UK, center for disability ,University of leeds" .Available online at :www.leedsuc.uk/disability-studies/archframe.htm(accessed august ,2003)
- International Development studies,(2018), "Livelihood trajectories in a context of repeated displacement : empirical evidence from Rwanda " department of human right geography and planning : September 30; inecottyn@gmail.com
- K.C.,L.(2018).Everyday realities of reintegration : experiences of Maoist 'verified' women ex-combatants in the aftermath of war in Nepal .Conflict , security and Development,19.[online].Availableat: <https://doi.org/10.1080/14678802.2014.923151>.[Accessed 3March2020].
- Lamichhane , kamal, (2013), "Social inclusion of people with dishaabilities : a case from Nepal's decade-long civil war" , JICA . oct 28 : <http://dx.doi.org/10.1080/15017419.2013.861866>
- Lopez,M.R., Andreouli,E.,and Howarth,C(2015).From ex-Combatants to citizens: connecting everyday citizenship and social reintegration in Colombia. Journal of social and poltical psychology , 3 [Online] . Availableat : <https://doi.org/10.5964/jssp.v3i2.388>.[Accessed 2March2020]

- Macours,K.,(2006)." Relative Dprivation and civil conflict in Nepal." Working paper ,school of Advanced international studies, Johns Hopkins University,july7 :<http://www.case.ox.ac.uk/conferences/2006-eoi-rpi/papers/gprs/macours.pdf>.
- Michel,J.G. and J.P Benjamin,(2011)."Civil War and social capital: Behavioral game Evidence from Nepal .New York University.
- Murshed,S.M.and S.Gates,(2005)."Spatial Horizontal Inequality,More killing:The Maoist Insurgency in Nepal,"Helsinki:UNU/WIDER.
- Nalbo,D.and Rinck,J.(2016).The reintegration of the Maoists combatants:what do we need to know ? In P. Adhikari, S.Ghimire and V. Mallik(Eds). Nepal
- Nepal,M. and A.K.Bohara,(2011)."More Inequality, More killings : The Maoist Insurgency in Nepal." erican journal of political Science : 10.1111/j.15405907.2011.00529.x.
- Pathak, B. (2005), "politics of people's war & Human Right in nepal " Kathmandu
- Robins,S. (2016) . Poverty, stigma and alienation : reintergration challenge of ex-maoist combatants in Nepal . [online] . Available at : <https://www.berghoffoundation.org/fileadmin/redaktion/publications/Grantees-partnres> .[accessed 10 April 2020].
- Rajasingham-Senanayake,D.(2004).Between reality and representation : Women's agency in war and post conflict Sri Lanka.cultural Dynamics,16(2-3).141-168.
- Robins,S.(2016). "Poverty, stigma and alienation:reintergration challenge of ex maoist combatants in Nepal ." [online] . Available at : <https://www.berghoffoundation.org/fileadmin/redaktion/publications/Grantees-partnres> .[accessed 10 April 2020].
- Rothstein, Emily ,(2020) , "Disarmament ,Demobilization and reintegration in Nepaal", the university of York . jun14 ; <https://www.researchgate.net/publication/342163474>

- Santos-Zingale, M.D. and M.A. McColl. (2006), "Disability and participation in post-conflict Situations :The case of Sierra Leone." *disability & society* 21(3):10.1080/09687590600617428.
- Subedi, D.B. and Jenkins, B. (2018). *The nexus between social reintegration of ex-combatants and reconciliation in Nepal :a social capital approach. Reconciliation in Asia Pacific: insights and practices.* Singapore: Springer Nature.
- Subedi, D.B. (2015). "Security dimension of post-conflict recovery: Nepal's experience in disarmament and demobilisation of people's liberation Army fighters." [online]. Available at : <https://dx.doi.org/10.1007/s10767-014-9184-9>. [Accessed 9 March 2020].
- Thomas, Carol. (2004), "How is disability understood", An examination of sociological approaches. University of Lancaster, UK : vol.19 *Transition to peace : a decade of the comprehensive peace accord (2006-2016)* .Lalitpur : Jagadamba Press.
- Waitzkin, H. (2005), "A Marxist view of Medical care ." *Ann Intern Med* .1978 Aug ; 89 (2) : 264-78. doi : 10.7326/0003-4819-89-2-264. PMID : 354452.

प्रश्नावली

❖ उत्तरदाताको विवरण

नाम :

उमेर : लिङ्ग: सम्पर्क :

जिल्ला : नगरपालिका : वडा नं:

○ वैवाहिक स्थिति

क) विवाहित ख) अविवाहित ग) विधुर /विधवा

○ शैक्षिक अवस्था

क) निरक्षर ख) १ देखि ७ ग) ८ देखि १२ घ) उच्च शिक्षा

❖ घर परिवारको विस्तृत विवरण :

क्र.स	नम	उमेर	लिङ्ग	वैवाहिक स्थिति	पेशा	शिक्षा	कैफियत

❖ घाइते अपाङ्गता हुनु पूर्वको अवस्था

- १) तपाईं जनयुद्ध पूर्व के काम गर्नुहुन्थ्यो ?
- २) तपाईं जनयुद्धमा समावेस हुदा कति वर्ष को हुनुहुन्थ्यो ?
- ३) त्यसवेला तपाइको घरको अवस्था कस्तो थियो ?
- ४) त्यसवेला जग्गा-जमिन कति थियो ? वर्ष भरि खाना पुग्थ्यो वा पुग्दैनथ्यो ?
- ५) कृषि र पशुपालन बाहेक खाध्यान्नकोलागि अन्य स्रोतहरू के के थिए ?
- ६) तपाइको घरमा कतिजना रोजगारी हुनुहुन्थ्यो ?
- ७) समाजमा भएका सामाजिक क्रियाकलापमा तपाइँ सहभागी हुनुहुन्थ्यो?
- ८) तपाईं जनयुद्धमा किन र कसरी जोडिनु भयो ?
- ९) माओवादीमा समावेस हुनु दवाव दिएका थिय वा आफ्नो मनले जानु भयो ?

१०) त्यो बेला जनयुद्धलाई कसरि बुझ्नु हुन्थ्यो ?

११) गाउँमा सबै भन्दा धेरै र कम कति जग्गा थियो ?

❖ घाइते अपाङ्गता हुदाको अवस्था

१) तपाईं कुन भिडन्तमा , कहाँ र कसरि घाइते अपाङ्गता हुनु भो ?

२) अपाङ्गता भैसके पछि पार्टी , साथीहरू र घर-परिवार वाट कति साथ सहयोग पाउनु भयो?

३) अपाङ्गता भयपछि दंड अन्त नभएसम्म तपाईं कस्तो अवस्थामा रहनु भो ?

४) तापईको शरीरमा पछि थप समस्याहरू देखा पर्यो ?

५) अपाङ्गता भै सके पछि तत्काल उपचार पाउनु भयो कि भएन ?

६) यदि पाउनु भएको भए कहाँ र कसरि पाउनु भो ?

७) उपचार खर्च आफैले व्याहर्नु भो कि पार्टी वा कुनै सस्था कसले गर्यो ?

८) समाज र परिवारमा के कस्ता पतिक्रियाहरू आए?

९) हाल गास ,वास, कपास को व्यवस्था कसरि मिलाई राख्नु भाको छ ?

❖ घाइते अपाङ्गता परिचय पत्र सम्बन्धमा

१) परिचय पत्र बनाउनु भएको छ ?

२) परिचय पत्र बनाउन के-के प्रमाणपत्रहरू बुझाउनु भयो ?

३) यदि परिचय पत्र नबनाएको भए के कारणले छुट्यो ?

४) यदि बनाउनुभएको भए पुनःपुनरावलोकन गर्नु भएको छ ?

❖ सेवा सुविधाको अवस्था

१) तपाइले स्वास्थ्य उपचारको लागि के- कस्ता सेवाहरू प्राप्त गर्नु भएको छ ?

२) अपाङ्गता सम्बन्धि नीतिनियम र कार्य योजनाको बारेमा जानकारी पाउनु भाको छ ?

३) सहायक सामाग्री प्राप्त गर्नु भएको छ ? पाउनु भएको भए कुन सामाग्री लिनु भाको छ ?

४) अपाङ्गताको एउटा संगठन छ ? त्यस संगठनमा आवद् हुनुहुन्छ ?

५) जीविकोपार्जन भत्ता पाउनु भएको छ ? पाउनु भएको भए कति पाउनु हुन्छ ?

६) कुनै निकायबाट गरिएको अपाङ्गता सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा सहभागी हुनु भएको छ ?

❖ स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धमा

१) तपाईंले निरन्तर स्वास्थ्य उपचार गर्दै आउनु भएको छ कि छैन ?

२) उपचार पछि घाउ निको हुने अवास्था छ कि थप जटिलता थपिने अवस्था छ?

- ३) उपचारको खर्च निशुल्क छ कि छैन ?
- ४) आर्थिक समस्याका कारण उपचारमा ढिला सुस्ती हुदा थप समस्या देखिएको छ ?
- ५) यदि तपाईं सहि समयमा उपचार गर्नु भएको भय अपाङ्गताहुन् बाट बाच्नु हुन्थ्यो ?
- ६) अस्पतालमा उपचार गर्न जादा कस्तो व्यवहार गरेको पाउनु हुन्छ ?
- ७) स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धि सेवा हरूको जानकारी छ कि छैन ?
- ८) सरकारी माप दण्ड अनुसार कति प्रतिशत अपाङ्गता भित्र पर्नु हुन्छ ?
- ९) तपाईं स्थाई वा अस्थायी कुन प्रकृतिको हुनुहुन्छ ?
- १०) यदि तपाईं अस्थायी प्रकृति को हुनुहुन्छ भने पुनः पुनरावलोकन भएको छकी छैन ?

❖ सामाजिक न्यायको अवस्था

- १) सामाजिक कार्य मा तपाईं सहभागी हुनु भएको छ कि छैन ?
- २) तपाईंलाई कुनै व्यक्तिले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा हानि पुर्याएको छ ?
- ३) आफ्नो कुरा प्रष्ट संग राख्ने माहोल पाउनु हुन्छ या हुदैन ?
- ४) पार्टी ली साथ सहयोग गरेको छ कि छैन ?
- ५) अपाङ्गता हुदा र नहुदामा परिवार र समाजमा कस्तो दृष्टिकोण महशुस गर्नु भो ?
- ६) क्षमता बिकास गर्ने तालिम ,सिप केहि सिक्नु भएको छ ?
- ७) हाल के गर्दै आउनु भएको छ ?
- ८) तपाईं वाह्य जिल्ला बाट काठमाण्डौ मा किन ,कसरी आइपुग्नु भो ?
- ९) सहूलियत ऋण र अनुदान दिने कुराको जानकारी छ कि छैन ?

❖ जीविकोपार्जनको अवस्था

- १) जिविकोपार्जनको लागि आर्थिक स्रोत कुन कुन स्रोतबाट उपलब्ध गराउनु हुन्छ ?
- २) तपाइको परिवार कुन पेसामा निर्भर छ ?
- ३) तपाईंलाई जिविकोपार्जनको लागि परिवारको सदस्यले सपोर्ट गरेको छ कि छैन ?
- ४) तपाईं अरुमा आश्रित हुनुहुन्छ कि परिवारलाई तपाईंले हेर्नु भै राखेको छ ?
- ५) तपाईंलाई कुनै सिप ,क्षमता प्रयोग गरेर जीविकोपार्जन गर्न सकिन्छ जस्तो लाग्छ ?
- ६) तपाईंलाई जागिर खान ,व्यापार गर्न ,उधमी बन्न कुनै बाधा हरू छन् ?
- ७) तपाईं परिवार ,समाज बाट सहयोग पाइरहनु भएको छ ?
- ८) जीवन निर्वाह भत्ता पाइरहनु भएको छ ? त्यो पैसा केमा खर्च गर्नु हुन्छ ?

- ९) अवकास प्राप्त र अयोग्य घोषणा भएका जनमुक्ति सेना ले पाउने एकमुष्ट रकम पाउनु भयो ? यदि पाउनु भो भने के मा खर्च गर्नु भयो ?

पुनःस्थापनाको सन्दर्भमा

- १) वृहत शान्ति सम्झौता हुदा तपाईं कुन अवस्थामा हुनुहुन्थ्यो ?
- २) शान्ति सम्झौता पछि आफ्नो गृह जिल्ला फर्की रहदा कस्तो मसुस भै रहेको थियो?
- ३) गृह जिल्ला फर्किरहदा के कस्ता चुनौती सामाना गर्नु पर्यो ?
- ४) घर -परिवार, समाज संग घुलमिल हुन् सक्नु भयोकि भएन?
- ५) समाजमा र घर परिवारमा के -कस्ता समस्या हरू आइ पर्यो ?
- ६) समाजमा पुनःस्थापना का चुनौती हरू के के हुन् सक्छन् ?
- ७) घरपरिवार व्यवस्थापन मा कतिको असहज र कठिनाइ भोग्नु परेको छ ?
- ८) पुनः आफ्नो गृह जिल्ला छोडेर काठमाण्डौ बसाई किन सर्नु भयो ?
- ९) शहर केन्द्रित किन हुनु पर्यो ?
- १०) शहर केन्द्रित भएर समस्याको सामाधान भयो त ?
- ११) शहरमा जीविकोपार्जन को आधार के के बनाउनु भयो ?
- १२) के शहर केन्द्रितले दीर्घकालिन स्थायित्व दिन सक्छ, जस्तो लाग्छ ?